T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLÂM TARİHİ BİLİM DALI

CEVÂD ALİ'NİN HAYATI, ESERLERİ VE TARİHÇİLİĞİ

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Berkant AVCIOĞLU

BURSA – 2024

T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLÂM TARİHİ BİLİM DALI

CEVÂD ALİ'NİN HAYATI, ESERLERİ VE TARİHÇİLİĞİ

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Berkant AVCIOĞLU

Danışman:
Prof. Dr. Âdem APAK

BURSA – 2024

TEZ ONAY SAYFASI

T. C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

İslâm Tarihi ve Sanatları, İslâm Tarihi Dalı'nda 702122001 numaralı Berkant AVCIOĞLU'nun hazırladığı "Cevâd Ali'nin Hayatı, Eserleri ve Tarihçiliği" konulu Yüksek Lisans ile ilgili tez savunma sınavı, .../.../… günü …… - ……..saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin ……..….. (başarılı/başarısız) olduğuna …… (oybirliği/oy çokluğu) ile karar verilmiştir.

Üye (Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı)
Prof. Dr. Âdem APAK
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

Üye	Üye
Prof. Dr. Ali İhsan KARATAŞ	Dr. Öğretim Üyesi Mustafa SOYCAN

...../...../ 20.....

YÜKSEK LİSANS İNTİHAL YAZILIM RAPORU

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih:05/07/2024

Tez Başlığı / Konusu: CEVÂD ALİ'NİN HAYATI, ESERLERİ VE TARİHÇİLİĞİ

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 81sayfalık kısmına ilişkin, 04/07/2024 tarihinde şahsım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından (Turnitin)* aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı %5'tir.
Uygulanan filtrelemeler:
Kaynakça hariç
5 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç
Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.
Gereğini saygılarımla arz ederim.

05/07/2024

Adı Soyadı **:** Berkant AVCIOĞLU
Öğrenci No **:** 702122001
Anabilim Dalı **:** İslâm Tarihi ve Sanatları
Programı : İslâm Tarihi
Statüsü : Y. Lisans

Danışman
Prof. Dr. Âdem APAK
05/07/2024

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum **CEVÂD ALİ'NİN HAYATI, ESERLERİ VE TARİHÇİLİĞİ** adlı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntıların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

Tarih ve İmza
05/072024

Adı Soyadı	**:** Berkant AVCIOĞLU
Öğrenci No	**:** 702122001
Anabilim Dalı	**:** İslâm Tarihi ve Sanatları
Programı	**:** İslâm Tarihi
Statüsü	**:** Y. Lisans

ÖZET

Yazar adı soyadı	Berkant AVCIOĞLU
Üniversite	Bursa Uludağ Üniversitesi
Enstitü	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim dalı	İslam Tarihi ve Sanatları
Bilim dalı	İslam Tarihi
Tezin niteliği	Yüksek Lisans Tezi
Tez danışmanı	Prof. Dr. Âdem APAK

CEVÂD ALİ'NİN HAYATI, ESERLERİ VE TARİHÇİLİĞİ

Cevâd Ali, 20. yüzyıl İslam tarihçiliğinde önemli bir yer tutarak alanına derinlemesine nüfuz etmiş bir isimdir. Zira İslam Arap tarihi üzerine yoğunlaşan çalışmalarıyla temayüz eden müellif, titiz bir araştırmacı kimliğiyle öne çıkmaktadır. Akademik üretiminin zenginliği, birinci el kaynaklara hakimiyetinin yanı sıra modern ve oryantalist tarih yazımına dair geniş perspektifinden kaynaklanmaktadır.

Ayrıca Cevâd Ali'nin tarih yazımındaki özgünlüğü, olayları incelerken dönemin saha çalışmalarını da kaynak olarak kullanmasından ortaya çıkmaktadır. Bu yaklaşımı, tarihsel olaylara çok yönlü bir bakış açısıyla yaklaşabilmesini sağlamıştır. İslam tarihine yaptığı önemli katkılarla sadece kendi dönemini değil, kendisinden sonra gelen tarihçi nesillerini de derinden etkilemiştir.

Anahtar kelimeler: *Cevâd Ali, Târihu'l-Arab Kable'l-İslâm, el-Mufassal, İslam Tarihi*

ABSTRACT

Name & surname	Berkant AVCIOĞLU
University	Bursa Uludağ University
Institute	Institute of Social Sciences
Field	History of Islam and Islamic Arts
Subfield	History of Islam
Degree awarded	Thesis of Master
Supervisor	Prof. Dr. Âdem APAK

JAWAD ALİ'S LIFE, WORKS AND HISTORIOGRAPHY

Jawad Ali is a prominent figure in 20th-century Islamic historiography, renowned for his profound impact on the field. He distinguished himself through his works focusing on Arab-Islamic history, marked by his meticulous approach to research. Ali's prolific academic output stems from his mastery of primary sources and his broad perspective on both modern and orientalist historiography.

What sets Jawad Ali apart as a historian is his unique methodology of incorporating contemporary fieldwork into his analysis of historical events. This approach allowed him to cultivate a multifaceted understanding of historical occurrences. His significant contributions to Islamic history have left a lasting legacy, profoundly influencing not only his contemporaries but also generations of historians that followed.

Keywords: *Jawad Ali, Pre-Islamic Arab History, al-Mufassal, İslamic History*

ÖNSÖZ

Bu çalışma, modern Arap tarih yazımına damgasını vurmuş, Arap kütüphanesine önemli katkılarda bulunmuş olan Cevâd Ali'yi incelemektedir. Yaşamı boyunca kendini bilgi arayışına adayan Cevâd Ali, özellikle İslam öncesi Arap tarihine odaklanarak bu alandaki çalışmalarıyla temayüz edip İslam öncesi Arap tarihine ilişkin kapsamlı bir inceleme gerçekleştirmiştir. Bu bağlamda, Arapça ve diğer dillerde kaleme alınmış geniş bir literatürü taramış, konuya ilişkin kaynakları derinlemesine araştırmıştır.

Cevâd Ali'nin tarih yazımına katkısı, sunduğu geniş kaynak yelpazesi ve analitik yaklaşımıyla dikkat çekmektedir. Çalışmaları, İslam Arap tarihini sadece siyasi ve askeri olayların ötesinde, sosyal, kültürel ve entelektüel boyutlarıyla ele almasıyla da zenginleşmektedir. Cevâd Ali'nin metodolojisinin en önemli özelliği ise bilimsel doğruluk ve tarafsızlık ilkesine olan bağlılığıdır. Bu sayede, İslam Arap medeniyetinin hem başarılarını hem de karşılaştığı zorlukları nesnel bir şekilde değerlendirme fırsatı sunmaktadır.

"Cevâd Ali'nin Hayatı, Eserleri ve Tarihçiliği" başlığı taşıyan bu çalışma, üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Cevâd Ali'nin tarih anlayışını şekillendiren kişisel ve entelektüel arka planını incelemek suretiyle yaşadığı çevrenin siyasi ve ilmi hayatının yanı sıra yazarın hayatı başlığı altında doğumu ve ailesi, eğitim ve öğretim süreci, ilmi faaliyetleri ve üstlendiği görevler, vefatı, şahsiyeti gibi konular incelenmektedir. Bununla birlikte yaşam öyküsü, Irak Bilim Akademisi'ndeki kişisel dosyalarından elde edilen bilgilerle zenginleştirilerek sunulmaktadır. İkinci bölüm, müellifin geniş kapsamlı eserlerini inceleyerek, tarih kitaplarının yanı sıra muhtelif makalelerini de içeren detaylı bir bibliyografya sunmaktadır. Son bölüm ise, yazarın tarih yazımındaki metodolojisini derinlemesine ele alarak kaynak kullanımı, anlatım yöntemi, tarih yazım metodu ve dil ve üslubu gibi konular üzerinde durularak, Cevâd Ali'nin bilimsel titizliği ve tarafsızlığı vurgulanmaktadır.

Bu süreçte desteğini eksik etmeyen saygıdeğer danışman hocam Prof. Dr. Âdem APAK'a, tez çalışmalarım esnasında yardımlarını esirgemeyen değerli hocalarım Dr. Hakan ÖZTÜRK ve Dr. Murat GÖKALP'e, yine her türlü desteğiyle her zaman yanımda olan eşim Firdevs AVCIOĞLU hanımefendiye en içten şükranlarımı sunarım.

Berkant AVCIOĞLU

BURSA-2024

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI ..... **iii**
YÜKSEK LİSANS İNTİHAL YAZILIM RAPORU ..... **iv**
YEMİN METNİ ..... **v**
ÖZET ..... **vi**
ABSTRACT ..... **vii**
ÖNSÖZ ..... **viii**
İÇİNDEKİLER ..... **ix**
GİRİŞ **1**

1. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE AMACI 4
2. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ 5
3. ARAŞTIRMANIN KAPSAMI 5
4. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI 5

BİRİNCİ BÖLÜM

CEVÂD ALİ'NİN HAYATI

A. Cevâd Ali'nin Yaşadığı Döneme Genel Bakış 9
1. Siyasî Muhit 9
2. İlmi Muhit 15
B. Hayatı 18
1. Doğumu ve Ailesi 18
2. Eğitim ve Öğretim Süreci 19
3. İlmi Faaliyetleri ve Üstlendiği Görevler 21
4. Vefatı ve Şahsiyeti 26

İKİNCİ BÖLÜM

CEVÂD ALİ'NİN ESERLERİ

A. Kitapları 28
1. Târîhü'l-'Âmm (1927. Bağdat) 28
2. Der Mahdi der Zwölfer- Schi'a und seine vier Safire (Thess: Phflunizersitat Hamburg-1939) (el-Mehdî'l-Müntazıru ve's-Süferâü'l-Arbaa') 28
3. Târîhu'l-Arab Kable'l-İslâm (1956-1960) 30
4. El-Mufassal fî Târîhu'l-Arab Kable'l-İslâm (1968-1972) 30
5. Târîhu'l-Arab fî'l-İslâm(1961-Bağdat) 32
6. Asnâmü'l-Kitâbât (1967-Bağdat) 33
7. Târîhu's-Salât fî'l-İslâm (1968- Bağdat) 34
B. MAKALELER 35
1. Tarih Konulu Makaleler 35
a. Mevâridü Târîhü'l-Fars ve'r-Rûm (1951) 35
b. Mevâridü Târîhi'l-Arab Kable'l-İslâm (1954) 36
c. Abdullah b Sebe (1958) 37

d. Hazrat ‘Umar ke Sarkâri Khutut (Hazreti Ömer’in Resmi Mektupları-1960) 37
e. Mevâridü Târîhi’l-Hılâfet (1961) 38
f. Târîhu ınde’l-Arab Mâ Kable’l-İslâm (1982) 39
g. el-Müdevvinâtü’l-Arabiyye limâ Kable’l-İslâm (1980) 40
h. Mukavvimâtü’d-Devletü’l-Arabiyye Kable’l-İslâm (1987) 41
i. Usûlü’l-Hikem ınde’l-Arabi’l-Cünûbiyye (1980) 41
j. Mevâridü Târihu’l-Mes’ûdî (1988) 42
2. Dil Bilimsel Konulu Makaleler 43
a. Mu’camü’l-Mustalahâti’l-Ilmiyye (1954) 43
b. Lehcetü’l-Kur’an (1955) 44
c. Tedvînü’ş-Şi’ri’l-Câhiliyye (1956) 45
d. Târîhu’l-Edebü’l-Arabiyye (1960) 46
e. el-Kasîdetü’n-Neşvâniyye (1961) 46
f. Mustalihâtü’z-Zirâatü ve’r-Ray fî Kitâbâti’l-Müsned (1985) 47
g. Nakdü Kitâbü’l-Mu’cemü’l-Sebeiyye (1988) 48
3. Muhtelif Konulu Makaleler 48
a. Rasâile fî’l-Mûsîkî (1950) 48
b. Cemheratü’n-Neseb li İbnü’l-Kelbî (1950) 49
c. Brîtanyâ ve’l-Düvelü’l-Arabiyye (1950) 50
d. el-İhtiyâr ve’l-Cebr ınde’l-Müslimîn (1950) 51
e. el-Âlemü’l-Arabiyye (1954) 52
f. Dırâsâtü’l-Kafkâsiyye (1954) 52
g. Tezkârâtü Cân Sûfâcî (Memorial Jean Sauvaget - 1954) 53
h. Fihrisü’l-Mahtûtâtü’l-Musavvara (1955) 54
i. The Suft Path of Love (1955) 55
j. Emsâlü Kur’an (1955) 55
k. Kitâbü’l-Tiryâk (1955) 56
l. Dırâsâtü fî Karâtîsü Arabiyye (1956) 57
m. fî Âlemi’l-Kütüb ve’l-İstişrâk (1959) 58
n. el-Bahsü’l-İlmî ‘ınde’l-Arabi’l-Müslimîn (1960) 59
o. İlmü İbnü’n-Nedîm bi’l-Yahûdiyye ve’n-Nasrâniyye (1961) 60

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

CEVÂD ALİ’NİN TARİHÇİLİĞİ

A. KAYNAK KULLANIMI 62
B. ANLATIM YÖNTEMİ 67
C. TARİH YAZIM METODU 73
D. DİL VE ÜSLUBU 75

SONUÇ 77

KAYNAKÇA 79

GİRİŞ

Çalışmamızın konusu ve amacına geçmeden önce, "Tarih", "Tarihçi" ve "Biyografi" kavramlarına kısaca değinmek yerinde olacaktır. Zira geçmişte yaşanmış bir olayın veya kişinin incelenmesi, öncelikle "Tarih nedir?" sorusunun yanıtlanmasını gerektirir. "Tarih" kavramı, Arapça'da "vakit bilgisi" veya "zamanın bilinmesi"[1] anlamlarına gelen ve "erraha/verraha" fiilinden türeyen bir mastardır. Esasen bir şeyin oluş zamanını ve vaktini ifade eder. Öte yandan kelimenin kökenine dair farklı görüşler de mevcuttur. Nitekim Habeşçe ve İbranice'de "kamer" veya "ay" anlamına gelen "yareah" ve "yerah" kelimeleri, Ay'ın hareketleriyle zamanı ölçme geleneğine işaret eder. Benzer şekilde, Farsça "mâh rûz" ifadesi de "Ay'ın görülmesi" anlamına gelir ve ay başlangıçlarının belirlenmesinde kullanılır.[2] Avrupa dillerinde ise "tarih" kavramına karşılık olarak "historie" ve "chronologie" (kronoloji) kelimeleri kullanılmaktadır. [3]

Terim olarak "Tarih", çeşitli tanımları yapılsa da özünde toplumların geçirdiği gelişmeleri ve yaşanan olayları, yer ve zaman belirterek, sebep-sonuç ilişkisi içinde ve belgelere dayanarak inceleyen ve aktaran bir sosyal bilim dalıdır.[4] Tanımı ne olursa olsun, tarih insanı, mekanı, zamanı ve belgeyi temel unsurları olarak kabul eder.[5] Kavram olarak ortaya çıktığı andan itibaren anlam genişlemesine uğrayan tarih, ilk olarak sadece "zamanı belirleme" anlamında kullanılırken, daha sonra "olayların zaman sırasına göre kaydedilmesi" anlamını kazanmıştır.[6] Günümüzde ise bireylerin ve toplumların tüm faaliyetlerini kapsayacak şekilde geniş bir anlama kavuşmuştur.[7]

Tarih kadar, tarih bilincinin oluşmasında rol oynayan tarihçinin de önemi büyüktür. Zira tarihi yaşayanlardan ziyade, onu kaleme alanlar gelecek nesillere aktarır ve şekillendirir.

---

[1] İbn Manzûr Ebu'l-Fadl Cemalüddin Muhammed b. Mükrim (771/1369), *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Dâru's-Sâdır, 1990), III. 4; Ebu'l-Hayr Şemseddin es-Sehavi (902/1497), *el-İ'lan bi't-Tevbih li-Men Zemme Ehle't-Tevarih*, thk. Salim b. Gıtr b. Salim ez-Zafiri (Riyad: Daru'l-Sami'î, 2017), 89.

[2] Hamilton Alexander Roskeen Gıbb, "Tarih", *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul, 1940), XI/777; Mustafa Fayda, "Tarih", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul, 2011), 40/30-36.

[3] Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı* (İstanbul: İslâm Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı (İSAR), 1998), 9-10.

[4] A. Zeki Velidi Togan (1890-1970), *Tarihte Usul* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1995), 13.

[5] Ekrem Memiş, *Tarih Metodolojisi* (İstanbul: Öz Eğitim Yayınları, 1996), 6-7.

[6] Muhyiddin el-Kafiyeci (879/1474), *el-Muhtasar fi İlmi't-Tarih* (thk. Muhammed Kemaluddin İzzuddin), Beyrut 1990, 53.

[7] Sabri Hizmetli, *İslam Tarihi İlk Dönem* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015), 20.

Tarihin anlatıcısı olan tarihçi, bir dedektif titizliğiyle geçmişten günümüze ulaşan kalıntıları inceler. İnsanların yaşayış biçimlerini, birbirleriyle olan ilişkilerini ve tarihsel olayları kendi bakış açısıyla yorumlayarak geçmişi anlamlandırmaya çalışır. Başka bir deyişle tarihçi, insanlığın bıraktığı izleri takip ederek geçmişi yeniden inşa eder.[8] Dolayısıyla, tarih, tarihçilerin yorum ve analizleriyle şekillenen bir anlatı olarak da okunabilir.

Tarihçinin nesnelliği, tarihin tanımı, konusu ve nasıl ele alındığı gibi temel meseleleri doğrudan etkilediği için tartışmasız bir öneme sahiptir.[9] Nitekim birer insan olan tarihçiler, geçmiş olayları ve kişileri aktarırken kişisel bakış açılarından ve öznel değerlendirmelerden tamamen bağımsız kalamazlar.[10] Zira tarihçi, incelediği olayları doğrudan gözlemleme imkanına sahip değildir ve elindeki sınırlı bilgi ve belgelerle yetinmek zorundadır.[11] Bu durum, tarihçinin nesnel olma çabasını zorlaştıran önemli bir etkendir. Tarihçi ile olay arasında geçen zaman, kalıntıların ve belgelerin güvenilirliğini de etkileyerek nesnelliği daha da karmaşık bir hale getirir. Sonuç olarak, tarihçi, elindeki verilere objektif bir yaklaşım sergilemek için çabalasa da değerlerinden ve içinde bulunduğu koşulların etkisinden tamamen kurtulamaz.[12] Ancak tüm bu zorluklara rağmen, tarih yazımında nesnelliğe ulaşmak için bilinçli bir çaba ve eleştirel bir bakış açısı elzemdir.[13]

En eski tarih yazıcılığı türlerinden biri olan biyografi,[14] bir kişinin hayatını, yazarın belirlediği bir plan çerçevesinde ve okuyucunun anlayabileceği bir dille ayrıntılı olarak anlatan bir türdür [15] önemli şahsiyetlerin hayatlarını ve olgularını ifade eder.[16] Esasen tarihe mal olmuş bir ferdin hayat tarihçesidir.[17] Biyografiler, tek başına tarih yazımı

[8] İsmail Özçelik, *Tarih ve Metodolojisi* (Ankara: Gazi Kitabevi, 2014), 9.
[9] Nahide Bozkurt, *Müslüman Tarihçilerin Dünya Tarihi Tasarımları* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020), 7.
[10] Ahmet Önkal, "İslam Tarihçiliğinde Tarafsızlık Problemi", *Marife* 1 (2005), 257-269.
[11] Marc Bloch, *Tarihin Savunusu Ya Da Tarihçilik Mesleği*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2020), 55.
[12] Adnan Demircan, *Tarih ve Tarihçi* (Beyan Yayınları, 2016), 23.
[13] *Mukaddime İbn Haldun*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2007), 199-200.
[14] Derin Terzioğlu, "Tarihi insanlı Yazmak: 'Bir Tarih Anlatı Türü Olarak Biyografi ve Osmanlı Tarih yazıcılığı'", *Cogito* Selçuklular/29 (Güz 2001), 284-285.
[15] Abdülhamit Kırmızı, "Biyografi". (Ed. A. Şimşek), *Tarih İçin Metodoloji*. Türk Tarih Kurumu, Ankara 2022, 246.
[16] Léon-E. Halkin, *Tarih tenkidinin unsurları*, çev. Bahaeddin Yediyıldız (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989), 55.
[17] Muhtelif tanımlar için bk. Mahmut Çetin, *Biyografi Kitabı* (İstanbul: Biyografi Net, 2012), 7-15.

sayılmasalar da, tarih yazımına kaynaklık eden önemli malzemeler sunarlar.[18] Geçmişe ışık tutma, belge ve kaynakları kullanma özellikleriyle tarihsel bir nitelik taşırlar.[19] Bu nedenle, biyografiler, tarih araştırmacılarına birincil kaynakları eleştirel bir şekilde değerlendirme fırsatı sunarak tarih yazımını zenginleştirir.[20] Biyografi yazarının amacı, konu aldığı kişinin hayatını, kişiliğini, eserlerini ve düşüncelerini, yaşadığı dönemin koşulları da göz önünde bulundurularak okuyucuya aktarmaktır. Bu yönüyle biyografiler, sosyal tarihin anlaşılması için önemli mozaik taşlarıdır.[21] Zira bir bütün olarak incelendiğinde, biyografiler aracılığıyla dönemin sanat, siyaset ve kültür ortamını daha kapsamlı bir şekilde anlaşılabilir.[22] Ancak, biyografiler incelenirken gerek bilgi aktarımındaki olası eksiklikler gerekse abartılı anlatımlar nedeniyle oluşabilecek taraflılık göz önünde bulundurulmalıdır. Şüphesiz, biyografiler, her ne kadar eksiklikleri olsa da temsil ettiği tarihsel döneme ışık tutma potansiyeli taşır.[23]

Başarılı bir yaşamöyküsü, incelenen kişinin hayatındaki olaylarla biyografi arasındaki hassas dengeyi koruyabilmelidir. Yazar, konu aldığı kişiye karşı hissettiği olası yakınlık veya uzaklığa rağmen, araştırma konusuyla arasına mesafe koyabilmelidir.[24] Kurgusal bir anlatı yerine, gerçekliği ön planda tutmalı ve olayları kronolojik bir sırayla, tarafsız bir şekilde sunmalıdır.[25] Bunun yanı sıra, biyografi sadece kişinin siyasi veya mesleki yaşamına değil, özel hayatına ve iç dünyasına da ışık tutmalıdır. Kuşkusuz, geçmişteki önemli bireylerin kişisel gelişimleri, tarih araştırmaları için başlı başına birer konu niteliği taşır.[26]

---

[18] İlber Ortaylı, *Tarih Yazıcılık Üzerine* (Ankara: Cedit Neşriyat, 2011), 142.
[19] Vefa Taşdelen, "Biyografi: Ötekine Yolculuk", *Milli Eğitim* 35/172 (2006), 8-16; Şaban Öz, "Bir Tarih Türü Olarak Biyografi –Stefan Zweig Örneği–", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 37 (30 Haziran 2021), 30.
[20] Özgür Türesay, "Halil İnalcık Armağanı – I", *Tarihyazımı ve Biyografinin Dönüşü* (Ankara: Doğubatı Yayınları, 2009), 348.
[21] Ortaylı, *Tarih Yazıcılık Üzerine*, 140.
[22] Yakup Çelik, "Biyografi Yazma Geleneği ve Cumhuriyet Sonrasında Biyografi Sözlükleri", *Bilig* 102 (2022), 3.
[23] Nihal Utku, "Biyografik Tarih Yazımı İçinde Siyer", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 44 (07 Mart 2014), 264.
[24] Ali Akyıldız, *Tarihçilik ve Yöntem Üzerine* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2021), 27-28.
[25] Sinem Çelebioğlu, *Türk Edebiyatı'nda Modern Biyografinin Doğuşu* (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, 2007), 9.
[26] John Tosh, *Tarihin Peşinde Modern Tarih Çalışmasında Hedefler, Yöntemler ve Yeni Doğrultular*, çev. Özden Arıkan (Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2008), 86.

1. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE AMACI

Bu çalışma, Cevâd Ali'nin hayatını, kişiliğini, eserlerini, ilmi yönünü ve özellikle tarih alanındaki çalışmalarını inceleyerek tarihçilik anlayışını ele almayı amaçlamaktadır. Her tarihçinin eserlerini kendine özgü bir tarih anlayışı çerçevesinde kaleme aldığı göz önünde bulundurulduğunda, Cevâd Ali'nin tarih anlayışının tespit edilmesi büyük önem taşımaktadır. Ayrıca araştırma konusunun belirlenmesinde, İslam tarihçileri hakkında yapılan çalışmaların artan önemi de etkili olmuştur. Nitekim tarih boyunca farklı dönemlerde yaşamış ve tarihle ilgili çalışmalar yapmış tarihçiler üzerine hem akademik hem de popüler mecralarda çeşitli araştırmalar yürütülmüştür. Ancak, Türk akademyasında Cevâd Ali ve eserleri hakkında bazı çalışmalar bulunmasına rağmen, tarihçiliğine odaklanan kapsamlı ve müstakil bir araştırmanın eksikliği dikkat çekmektedir. Bu çalışma, bahsi geçen eksiği gidermeyi hedeflemektedir.

Cevâd Ali, yaşadığı dönemde tarih alanındaki çalışmalarıyla öne çıkan önemli bir isimdir. Bu nedenle tarihçiliğini mercek altına alacak bir çalışma önem taşımaktadır. Toplumda iz bırakan şahsiyetlerin fikir dünyalarını anlamak, eserlerini etkileyen faktörleri belirlemek, dönemin koşullarını ve toplum yapısını analiz etmek, tarih yazımına katkılarını ortaya koymak hem ilmî değerlendirme hem de kültürel miras açısından önem arz etmektedir. Zira nitelikli tarihçi çalışmaları hem tarihçinin kendisini hem de eserlerini bilimsel bir perspektifle değerlendirme olanağı sunar. Bu çalışmanın amacı da Cevâd Ali'nin tarih yazımına bakış açısını ve yöntemini inceleyerek onun tarih alanındaki yerini daha iyi anlamaktır.

Cevâd Ali'nin tarihçiliğini incelenirken şu sorular temel alınmıştır: Kendisinden sonraki tarihçiler Cevâd Ali'yi kaynak olarak kullanmış mıdır? Eserleri yalnızca dinî veya tarihsel bilgi yığınından mı ibarettir? Yoksa, sunduğu bilgilerle yeni bir yorum veya bakış açısı sunmakta mıdır? Alıntı yaptığı konularda farklı görüşleri aktardıktan sonra kendi duruşunu net bir şekilde ortaya koymuş mudur? Eleştirel bir bakış açısına sahip midir? Şii bir çevrede yaşamış olması, İslam tarihinin tartışmalı konularında taraflı bir tutum sergilemesine yol açmış mıdır? Bu ve benzeri sorular, Cevâd Ali'nin tarihçiliğini anlamak için başvurulan temel sorgulama noktaları olmuştur.

Cevâd *Ali'nin Hayatı, Eserleri ve Tarihçiliği* başlıklı bu çalışma, kapsamlı bir bakış açısı sunmayı hedeflemesine rağmen, bazı kaynak kısıtlamalarıyla karşı karşıya kalmıştır. Zira

Cevâd Ali'nin biyografisiyle ilgili mevcut literatürün sınırlı olması, bazı yayınlara erişimde karşılaşılan zorluklar ve yüksek lisans tez çalışmalarının doğasında bulunan zaman kısıtlılığı, araştırmanın kapsamını etkilemiştir.

2. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Bu çalışma, Cevâd Ali'nin tarihçiliğini çok yönlü bir perspektifle ele almayı amaçlamaktadır. Bu amaç doğrultusunda, literatür taraması kapsamında konu ile ilgili temel kaynaklar, tezler, makaleler, ansiklopedi maddeleri ve kitaplar incelenerek elde edilen bilgiler karşılaştırmalı bir yaklaşımla değerlendirilecektir. Araştırmada, dönemin şartları da göz önünde bulundurularak nitel araştırma yöntemi olan belge analizi kullanılacaktır. Cevâd Ali'nin tarihçiliği, kaleme aldığı eserler üzerinden analiz edilecektir. Bu bağlamda, yazarın üslubu, kaynak kullanımı ve eserlerinin muhtevası, tarih yazımına bakış açısını anlamak için detaylı bir şekilde incelenecektir. Çalışma boyunca bilimsel tarafsızlığı korumak ve nesnel bir bakış açısı sunmak amacıyla tasviri bir üslup benimsenmiştir.

3. ARAŞTIRMANIN KAPSAMI

Son dönem tarihçilerinden Cevâd Ali hem şahsiyeti hem de eserleriyle dikkat çekmesine rağmen, tarihçiliği üzerine yapılmış kapsamlı bilimsel çalışmaların eksikliği dikkat çekmektedir. Tez çalışması, bu eksikliği gidermeyi amaçlayarak Cevâd Ali'nin hayatını, eserlerini ve tarih yazımına bakış açısını dönemin sosyal ve siyasi koşulları ışığında incelemeyi hedefleyerek tezin çalışma kapsamını teşkil etmektedir.

4. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI

Bu çalışma, temel olarak Cevâd Ali'nin tarih alanındaki eserlerine, özellikle de Mecelletü'l-Mecmau'l-İlmiyyü'l-Irâkî dergisinde yayımlanan makalelerine dayanmaktadır. Nitekim bu makaleler, Cevâd Ali'nin tarih yazımına bakış açısını ve tarihsel olaylara yaklaşımını anlamak için temel kaynak niteliği taşımaktadır. Ayrıca çalışmada, Cevâd Ali ile aynı dönemde ve daha sonra yaşamış olan tarihçilerin incelemelerine de başvurulmuştur. Bu çalışmalar, Cevâd Ali'nin tarihçiliğini dönemin tarih yazım geleneği içinde değerlendirme imkânı sunmaktadır.

Cevâd Ali ve tarihçiliği, Türkiye'deki çalışmalar sınırlı sayıda olup genellikle genel bir bakış sunmaktan öteye geçmez. Zira bu çalışmalar arasında, Mustafa Fayda tarafından

kaleme alınan ve Diyanet İslam Ansiklopedisi'nde yer alan " Cevâd Ali" maddesi, müellifin hayatı ve eserleri hakkında temel bilgiler sunması açısından önemli bir başlangıç noktasıdır[27]. Otto Yayınları tarafından hazırlanan *"Tarihte Müslümanlar"* serisindeki Cevâd Ali bölümü ise, ansiklopedi maddesinin genişletilmiş bir versiyonu niteliğindedir ve daha detaylı bir biyografik portre sunmaktadır. [28] Ancak, her iki çalışma da Ali'nin tarihçiliğini derinlemesine ele almaktan uzaktır.

Cevâd Ali'nin eserleri üzerine Türkiye'de yapılan çalışmalar, ağırlıklı olarak çeviri çalışmalarından oluşmaktadır. Bu bağlamda, müellifin önemli eserlerinden *"el-Mufassal fî Târîẖi'l-Arab Kable'l-İslâm'ın"* ilk iki cildi, Ankara Okulu Yayınları tarafından Türkçeye kazandırılmıştır.[29] Yine Ankara Okulu Yayınları tarafından yayımlanan *"Cahiliye'den İslam'a İbadet Tarihi"* adlı eser ise, Cevâd Ali'nin *"Tarihu's-Salat fi'l-İslam"* adlı eserinin bir çevirisidir[30], Aynı eser, Takdim Yayınları tarafından *"İslam'da Namazın Tarihi"* adıyla okuyucuya sunulmuştur.[31] Ayrıca, *el-Mufassal*'ın dokuzuncu cildi, *"Cahiliye Şiiri"* adıyla Mardin Artuklu Üniversitesi tarafından yayımlanmıştır.[32] Ancak, bu çeviri çalışmalarının yanı sıra, Cevâd Ali'nin tarihçiliğini derinlemesine ele alan akademik çalışmaların eksikliği dikkat çekmektedir.

Cevâd Ali'nin çalışmaları, yurtdışında da akademik ilgi görmüştür. Ancak, bu alandaki çalışmaların bazıları içerik tekrarlarına düşmüş, bazıları ise konuyu yüzeysel olarak ele almaktan öteye geçememiştir. Örneğin, Basra Üniversitesi'nde tamamlanan *"Cühûdü'd-Düktûr Cevâd Alî fî'l-Lügati"* adlı yüksek lisans tezi, [33] Ali'nin Arap dili alanındaki çalışmalarına odaklanmış, ancak bu konuyu ele alırken dahi bazı eksiklikler barındırmıştır. Tez, Cevâd Ali'nin hayatına dair yeterince bilgi vermemekte ve tarihçilik yönünü göz ardı ederek yalnızca dil çalışmalarına odaklanmaktadır.

---

[27] Mustafa Fayda, "Cevad Ali" (İstanbul, 1993), 7/429-430.
[28] Mehmet Akif Fidan, "Tarihte Müslümanlar", *Cevad Ali* (Ankara: Otto, 2020), 172.
[29] Cevâd Alî, *İslâm Öncesi Arap Tarihi (el-Mufassal fî Târîhi'l-Arab Kable'l-İslâm) 1*, ed. Fatih Zengin - M. Mahfuz Söylemez (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019); Cevâd Alî, *İslâm Öncesi Arap Tarihi (el-Mufassal fî Târîhi'l-Arab Kable'l-İslâm) 2*, ed. Fatih Zengin - M. Mahfuz Söylemez (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2022).
[30] Cevad Ali, *Cahiliye'den İslam'a ibadet tarihi*, ed. M. Mahfuz Söylemez (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015).
[31] Cevâd Alî, *İslam'da Namazın Tarihi*, çev. Ömer Dumlu - Rıza Savaş (Ankara: Takdim Yayınları, 2020).
[32] Cevâd Ali, *Cahiliye Şiiri*, çev. Mehmet Akbaş (Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi, 2018).
[33] Haydar Fetünnâni Tul'ebü, *Cühûdü'd-Düktûr Cevâd Alî fî'l-Lügati* (Irak: Basra Üniversitesi, 2011).

Cevâd Ali'nin çalışmaları, Mektebetü'l-İskenderiyye tarafından kurulan bir komisyonun öncülüğünde hazırlanan iki ciltlik *"el-Âsâru'l-Arabiyye Müntehabâtü mine'l-Bâhisîne'l-Müerrihi'd-Düktûr Cevâd Alî"* adlı eserle de ele alınmıştır.[34] Bu çalışma, Cevâd Ali'nin eserlerinden seçmeler ve analizler içermesi nedeniyle kaynak değeri taşımaktadır. Özellikle özgün bilgiler sunması, çalışmayı Cevâd Ali araştırmaları için önemli bir başvuru kaynağı haline getirmektedir.

Nasîr el-Ka'bî tarafından kaleme alınan ve el-Merkezü'l-Akadîmiyyü li'l-Ebhâs tarafından yayımlanan *"Ebhâsü fî Târîhu'l-Arab Kable'l-İslâm"*, Cevâd Ali'nin çalışmalarına odaklanan bir diğer önemli eserdir.[35] İki ciltlik kitabın ilk cildi İslam öncesi Arap edebiyatını incelerken, ikinci cildi İslam tarihine odaklanmaktadır. Eser, Ali'nin çalışmalarını kapsamlı bir şekilde sunmayı hedeflemesine rağmen, konuların sistematik bir düzende ele alınmayışı ve dağınık bir yapı sergilemesi önemli bir eksikliktir. Ayrıca, Ali'nin tarihçilik yönü, bağımsız bir çalışma alanı olarak ele alınmak yerine, diğer çalışmalarının değerlendirilmesine entegre edilmiştir. Bu durum, Ali'nin tarihçilik alanındaki katkılarının tam olarak anlaşılabilmesi için önemli bir eksiklik olarak değerlendirilebilir.

Cevâd Ali'nin çalışmaları üzerine yurtdışında kaleme alınan makaleler arasında Â'lâ Nâfî' Câsim'in *"ed-Düktûr Cevâd Alî ve Menheciyyetühü fî Kitâbeti'l-Târîh"* adlı çalışması da yer almaktadır.[36] Nitekim makale, Ali'nin tarih yazım metodunu ele almaktadır. Ancak bu çalışma, Ali'nin tarihçilik anlayışını derinlemesine incelemekten ziyade, metodunun temel özelliklerine kısaca değinmekle yetinmiştir. Özellikle müellifin kaynak kullanımı, anlatım metodu ve tarafsızlık gibi önemli konuların kapsamlı bir şekilde ele alınmaması, makalenin önemli bir eksikliğidir. Bu durum, Cevâd Ali'nin tarih yazımına dair bütüncül bir bakış açısı sunulamamasına neden olmuştur.

Bir diğer çalışma ise Eymen Sâlim el-Hafâci'nin *"el-Müerrihu'd-Düktûr Cevâd Alî ve Cühûdühü'l-İlmiyye"* adlı makalesi, Cevâd Ali'nin akademik çalışmalarına odaklanarak

---

[34] İsmail Sirâciddîn vd., *Müntehabâtü mine'l-Bâhisîne'l-Müerrihi'd-Düktûr Cevâd Alî* (İskenderiye: Mektebetü'l-İskenderiyye, 2014).
[35] Nasîr el-Ka'bî, *Ebhâsü fî Târîhu'l-Arab Kable'l-İslâm* (Beyrut: el-Merkezü'l-Akadîmiyyü li'l-Ebhâs, 2011).
[36] Â'lâ' Nâfi' Câsim, "ed-Düktûr Cevâd Alî ve Menheciyyetühü fî Kitâbeti'l-Târîh", *Mecelletü Câmiati'l-Anbâr li'l-U'lûmi'l-İnsâniyyeti* 15/4 (2020), 171-194.

kısa bir değerlendirme sunmaktadır. Ancak makalenin, daha önceki çalışmaların tekrarı niteliğinde olduğu ve özgün bilgilerden yoksun olduğu söylenebilir.[37]

Yusuf Kazım ve Hamid 'Âmir 'Acâc tarafından kaleme alınan *"Târîhu't-Taberî Masdaran li'd-Duktûr Cevâd Alî fî Hurûbi'r-Ridde"* adlı makale, Cevâd Ali'nin el-Mufassal'da yer alan Ridde Savaşları hakkındaki görüşlerini Târîhu't-Taberî özelinde incelemektedir. [38] Makalede, Ali'nin bu konudaki kaynak kullanımını mercek altına alarak, Ridde olayının tarihsel arka planına ve Cevâd Ali'nin bu olayı nasıl yorumladığına dair bir analiz sunulmaktadır.

Bir başka çalışma ise A'lâü' Hasan Hasan 'Alvân'ın *"Â'râü' Cevâd Alî eş-Şahsiyyeti fî Kitâbehü el-Mufassal fî Târîhi'l-A'rab Kable'l-İslâm"* adlı makalesidir ki, Cevâd Ali'nin *el-Mufassal*'daki görüşlerinin kısa bir değerlendirmesidir. [39]

[37] Eymen Sâlim el-Hafâci, "el-Müerrihu'd-Düktûr Cevâd Alî ve Cühûdühü'l-İlmiyye", *Bağdat Üniversitesi* 1/2 (2013), 298-312.
[38] Yusuf Kâzım Cagîl eş-Şemerî - Hamid 'Âmir 'Acâc, "Târîhu't-Taberî Masdaran li'd-Duktûr Cevâd Alî fî Hurûbi'r-Ridde", *el-Mevrid* 50/1 (2023), 447-488.
[39] A'lâü' Hasan 'Alvân, "Â'râü' Cevâd Alî eş-Şahsiyyeti fî Kitâbehü el-Mufassal fî Târîhi'l-A'rab Kable'l-İslâm", *Mecelletü Havliyyetü'l-Müntedâ* 57 (2024), 518-549.

BİRİNCİ BÖLÜM

CEVÂD ALİ'NİN HAYATI

A. Cevâd Ali'nin Yaşadığı Döneme Genel Bakış

1. Siyasî Muhit

Bir müellifin entelektüel kişiliğini ve tarihsel konumunu tam anlamıyla kavrayabilmek için, onun ait olduğu dönemin zihniyet dünyasına ve tarihsel bağlamına dikkatlice bakmak gerekmektedir. Zira insan içinde yaşadığı coğrafyanın ve medeniyetin izlerini taşır. Fikir yapısı, değer yargıları ve eserleri, dönemin zihniyetinden bağımsız düşünülemez. Dolayısıyla Cevâd Ali'yi ait olduğu çağın sosyal, siyasi ve kültürel dinamikleri içerisinde ele almak, onun zihin dünyasına daha kapsamlı bir bakış açısı sunacaktır.

20. yüzyıl Bağdat'ında yaşamış olan Cevâd Ali'nin hayatı, Irak'ın siyasi çalkantılarla dolu bir dönemine denk gelmiştir. Uzun süren yaşamı boyunca sayısız savaş ve darbeye tanıklık etmiştir. Nitekim iki Dünya Savaşı 1914-1939, 1917 Rus Devrimi, Avrupa'nın savaş sonrası Arap topraklarını paylaşımı, 1924'te Osmanlı Devleti'nin yıkılışı, Filistin'in işgali ve 1948'de İsrail'in kuruluşu, 1948-1973 Arap-İsrail Savaşları, 1975-1990 Lübnan İç Savaşı ve 1980-1988 İran-Irak Savaşı gibi tarihsel olaylara tanıklık etmiştir.[40] Özellikle Irak-İngiliz Savaşı sonrasında yaşananlar, Cevâd Ali'nin hayatında ve düşüncelerinde derin izler bırakmıştır. Eserlerinde kimi zaman ayrıntılı olarak ele aldığı kimi zamanda değindiği bu tarihsel olaylar dizisi, onun hayatını ve fikir dünyasını anlamak için gerekli bir çerçeve sunmaktadır.

Cevâd Ali'nin doğum yılı olan 1907'de Irak[41], Osmanlı Devleti'nin bir vilayeti olup II. Abdülhamid (1976-1909) dönemiydi. Bu dönemde Irak vilayetlerinin yönetimi, Osmanlı

[40] el-Hafâci, "Cevâd Alî ve Cühûdühü'l-İlmiyyetü", 300.

[41] "Irak" isminin menşei ve kapladığı coğrafi alan hakkında muhtelif görüşler mevcuttur. Ancak tercih edilen görüş bölgenin Fırat ve Dicle arasında yer alan geniş ve verimli alüvyon topraklarına sahip olması sebebiyle Arapça "kıyı" veya "aşağı memleket" anlamına karşılık bu ismi aldığı söylenebilir. Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkūt b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî (ö. 626/1229), *Muʿcemü'l-Büldân* (Beyrut: Daru's-Sâdır, 1977), II/93. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarına Göre Irak", *Irak* (İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi, 1999).

hükümetinin atadığı sivil ve askeri yetkililer ile yerel Arap eşrafı arasında hassas bir denge üzerine kuruluydu.[42] Ancak bu denge, yükselen Arap milliyetçiliği, artan bağımsızlık talepleri ve nüfusun çoğunluğunu oluşturan Şii gruplar üzerindeki İran etkisiyle sınanıyordu. Ayrıca Irak'ın stratejik konumu ve zengin petrol rezervleri, İngiltere'nin bölgeye olan ilgisini artırarak Osmanlı hakimiyetine karşı potansiyel bir tehdit oluşturuyordu.

Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı'na kadar Irak'ın kontrolünü elinde tutmuş, ancak savaşın ilk yıllarında Basra Körfezi'ni işgal eden İngiliz kuvvetleri, 1917'de Bağdat'ı da ele geçirerek Osmanlı yönetimine son vermiştir. Her ne kadar hukukî olarak Sevr Anlaşması ile Irak, Osmanlı Devleti'nden ayrılmış olsa da bu anlaşmanın yürürlüğe girmemesi nedeniyle Irak, fiili olarak Lozan Anlaşması'na kadar Osmanlı toprağı sayılmıştır. Lozan Anlaşması ile Irak'ın bağımsızlığı tanındı; ancak Türkiye ile kesin sınırlar belirlenmedi.[43] Bu belirsizlik ortamında, 1920 San Remo Konferansı'nda İngiltere, Milletler Cemiyeti mandası altında Irak'ı yönetme yetkisi almıştır. Farklı dönemlerde kısmi birlikler yaşansa da 1920'de ortaya çıkan modern ulus-devlet yapısı Irak için yeni bir deneyim olup İngiliz mandası, halk arasında rahatsızlık vermiştir. Yerel isyanların patlak vermesi üzerine İngilizler, bölge halkı tarafından kabul gören Şerif Hüseyin'in oğlu Faysal'ı kral olarak tahta çıkartarak daha önce kısa süreli de olsa Suriye Krallığı'nı[44] yöneten Faysal, 23 Ağustos 1921'de Irak Kralı olmuştur.[45]

Kral Faysal, Irak ulusunun inşası için önemli adımlar atıp özellikle İngiltere ile ilişkilerde de uyumlu ve sorunsuz bir yol izlemiştir. Ancak tüm bu çabalarına rağmen, İngiliz etkisinden tamamen sıyrılabildiği söylenemez. Nitekim Irak halkının, İngiliz mandasına ve onun uzantısı olarak gördükleri yönetime duyduğu tepki hiçbir zaman tam olarak sönümlenmedi. Kral Faysal'ın 1932'ye kadar iktidarda kalabilmesinin en önemli sebeplerinden biri hem iç hem de dış politikada uzlaşmacı bir tutum sergilemesidir.[46]

1920'de İngiliz mandası altında kurulan Irak monarşisi, 1932'de yerini kâğıt üzerinde bir bağımsızlığa bıraktı. Zira 3 Ekim 1932 tarihli anlaşmayla Irak, Milletler Cemiyeti'ne üye

[42] Gökhan Çetinsaya, *Ottoman Administration of Iraq, 1890-1908* (Londra: Routlenge, 2006), 14.
[43] Suphi Saatçi, *Tarihi Gelişim İçinde Irak'ta Türk Varlığı* (İstanbul: TTT Vakfı Yayınları, 1996), 127.
[44] 8 Mart 1920 – 24 Temmuz 1920 tarihleri arasında Suriye Krallığı tahtına oturmuştur. Ali A. Allavi, *Irak Kralı I. Faysal*, çev. Hakan Abacı (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016), 19.
[45] Allavi, *Irak Kralı I. Faysal*, 437-439.
[46] Selçuk Duman, *II. Meşrutiyet'ten İngiliz Mandaterliğine Irak, 1908-1922* (Ankara: Berikan Yayınevi, 2010), 24.

kabul edilse de askeri ve güvenlik konularında İngiltere'ye olan bağımlılığı devam etmiştir.[47] Irak gerçek anlamda bağımsızlığa değil, İngiliz himayesinde sınırlı bir egemenliğe kavuşmuştur. Her ne kadar bu durum Irak halkının gerçek beklentilerini karşılamasa da Kral Faysal'ın bu süreçteki tutumu, ona halk nezdinde bir miktar prestij kazandırdı. Faysal döneminde görece bir istikrar yaşayan Irak, onun 1933'teki ölümüyle siyasi belirsizliklere ve darbeler dönemine sürüklenmiştir.[48]

Cevâd Ali'nin gençlik yılları, Irak'ta İngiltere'ye karşı milliyetçi tepkilerin yükseldiği ve ülkenin bağımsızlık arayışının sancılı bir dönemine denk geldi. Nitekim bu dönemde başbakanlık koltuğuna oturan Alman yanlısı Raşid Ali, İngiliz vesayetine son vererek tam bağımsızlığı hedeflemiştir. İngiltere'nin Irak'taki askeri üssünü işgal etmesi ve İngiliz askerlerinin ülkeyi terk etmesi yönündeki talebi reddetmesi üzerine İngiltere, 1941'de Irak'a müdahale ederek Raşid Ali'yi ülkeden kaçmak zorunda bıraktı. Cevâd Ali'nin de destek verdiği İngiliz karşıtı direniş hareketi ise kısa sürede bastırılmış, Irak ikinci kez İngiliz işgaline maruz kalmıştır. Direnişçilerle birlikte Cevâd Ali de tutuklanmıştır. Bu kaotik ortam, İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar devam etmiş, savaş sonrasında ise 1945-1958 yılları arasında Irak, İngiliz yanlısı Nûrî es-Saîd hükümetlerinin kontrolü altında kalmıştır.[49]

14 Temmuz 1958'de General Kasım önderliğindeki askeri komite, Irak'ta gerçekleştirdiği darbeyle monarşiye son verip cumhuriyeti ilan etti. Bu darbe hem yerel hem de uluslararası pek çok faktörün etkisiyle gerçekleşmiştir. Darbe öncesinde Arap Dünyasını kasıp kavuran milliyetçilik-Baasçılık akımı,[50] Irak'ta da asker ve aydınlar arasında etkili bir ideoloji haline gelmiştir. Batı ve İsrail karşıtlığı yükselirken, komünist hareket de siyasi arenada giderek güçlenmektedir.[51]

General Kasım, iktidarını güçlendirmek ve demokrasiye geçişi sağlamak için ilk etapta bir seçim yapılması düşünmüştür. Ancak, dönemin güçlü komünist hareketinin etkisiyle seçmen desteğini kaybetme endişesi taşıyordu. Bu nedenle demokratik süreci askıya

---

[47] Kadir Kasalak, "Irak'ta Manda Yönetiminin Kurulması ve Atatürk Dönemi Türkiye-Irak İlişkileri", *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi* 5/9 (2007), 196.
[48] Sabit Duman, *Modern Ortadoğu'nun Oluşumu* (İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2010), 198.
[49] Tayyar Arı, *IRAK, İRAN ve ABD: Önleyici Savaş, Petrol ve Hegemonya* (Bursa: Alfa Yayınları, 2004), 151-155.
[50] Ayrıntılı bilgi için bkz. Helen Chapin Metz, *Iraq: A Country Study* (Washington, D.C.: The Division : For sale by the Supt. of Docs., U.S. G.P.O., 1990), 187-194.
[51] Arı, *IRAK, İRAN ve ABD: Önleyici Savaş, Petrol ve Hegemonya*, 156-161.

alarak ülkeyi otoriter bir rejimle yönetmeye başladı. Her ne kadar cumhuriyetin ilanıyla birlikte bir umut dalgası ortaya çıkmış olsa da General Kasım'ın giderek otoriterleşen yönetimi, yeni bir toplumsal huzursuzluğun fitilini ateşlemiştir. Komünistler, demokratik hakların ve serbest seçimlerin yapılmasını talep ederek 1959-1960 yıllarında kitlesel gösteriler düzenlemeye başladılar.[52]

Ortadoğu'yu etkisi altına alan komünist dalga, Irak siyasetinde de belirleyici bir rol oynamaya başlamıştı. Nitekim siyasi arena, milliyetçi-Baasçı hizip ile komünistler arasında bölünmüştü. General Kasım, komünistlerin artan etkisinden rahatsız olup onları tasfiye etmeye çalışsa da bu girişim, Baasçı subayları durdurmaya yetmemektedir. 9 Şubat 1963'te gerçekleşen bir darbeyle General Kasım devrildi ve idam edilip iktidar, 1958 darbesinde de aktif rol oynamış olan Pan-arabist Abdüsselam Arif'in eline geçmiştir. Abdüsselam Arif döneminde Irak siyaseti, Komünistler, Baasçılar ve Kürtler arasında karmaşık bir güç mücadelesine sahne oldu. Bu üç güç odağı arasındaki ittifaklar ve çekişmeler sürekli değişiyordu. Her ne kadar resmi olarak Abdüsselam Arif liderliği temsil etse de perde arkasındaki asıl güç, Baas Partisi'ydi. Nitekim Baasçı kadrolar, komünistlere karşı şiddetli bir propaganda başlatmışlardır. Abdüsselam Arif ise komünistlerin etkisini dengelemek için Şiiler ve Kürtler ile yakınlaşarak onların desteğini kazanmaya çalıştı. Ancak siyasi denge, 1966'da Abdüsselam Arif'in bir helikopter kazasında ölmesiyle tekrar sarsıldı. Yerine yönetimde önemli görevler üstlenmiş olan kardeşi Abdurrahman Arif geçmiştir. Abdurrahman Arif'in ilk icraatlarından biri, Kürtlerle var olan barışı bozarak Kürt bölgelerine geniş çaplı bir askeri operasyon başlatmak oldu. Zira bu harekât başarısızlıkla sonuçlandı. Öte yandan Baas Partisi, Abdurrahman Arif'in zayıflayan iktidarını her geçen gün daha fazla tehdit eder hale geldi. Sonunda 17 Temmuz 1968'de gerçekleşen bir darbeyle Abdurrahman Arif devrilerek Baas Partisi, Irak'ta mutlak iktidarı ele geçirdi. [53]

1968 darbesi, Irak'ı peşi sıra sarsan siyasi çalkantılar zincirine yeni bir halka ekledi. 1958'den beri iktidarın önemli bir ortağı olan Baas Partisi'ni bu kez tek başına egemen güç olmuştur. Ancak Irak'ın çalkantılı siyasi ortamında Baas, zaman zaman ittifaklarının nesnesi, zaman zaman da olanları yönlendiren güç olmaktadır. 1958'de General Kasım'a destek veren önemli gruplardan biri olan Baasçılar, kısa sürede hayal kırıklığına

[52] Ahmet Nazif Yücel, *Modern Irak Tarihi* (Ankara: La Kitap Yayınları, 2022), 150.
[53] Ayrıntılı bilgi için bkz. Charles Tripp, *A History of Iraq* (Cambridge University Press, 2002), 148-174.

uğrayarak Kasım'a karşı düşmanca bir tutum takınarak General Kasım'ın devrilmesinde Baasçı subayların önemli rolü olmuştur. Abdüsselam Arif ve Abdurrahman Arif dönemlerinde de Baas, başlangıçta iktidarın en büyük destekçisi, hatta perde arkadaşındaki gücüydü. Ancak zamanla iktidar hırsı artan Baas, Abdüsselam Arif'in ölümünden sonra Abdurrahman Arif'i de devirerek iktidarı tamamen ele geçirmiştir.[54]

1968 darbesiyle iktidarı ele geçiren Baas Partisi'nin lideri General Ahmed Hasan el-Bekr, hem cumhurbaşkanlığına hem de başbakanlığa getirildi. el-Bekr yönetimi, içeride ve dışarıda sert politikalar izlemeye başlamıştır. İran'a karşı düşmanca bir tutum benimserken, Şii kurumlar üzerindeki baskı artırıldı. Öte yandan 1972'de Sovyetler Birliği ile on beş yıllık bir anlaşma imzalanarak aynı yıl Irak Petrol Şirketi millileştirildi. Bu politikalar, halk nezdinde pek sevilmeyen ve daha çok 1963'teki kanlı tasfiyelerle hatırlanan Baas Partisi'nin imajını düzeltmiştir. Ekonomik durumun iyileşmesi ve sosyal devlet projelerinin hayata geçirilmesiyle halk, Baas rejimine karşı bir meşruiyet atfetmeye başladı. 1973 Arap-İsrail Savaşı sonrasında yükselen petrol gelirleri ise rejimin gücüne güç katmıştır. [55]

1974 yılına gelindiğinde Baas yönetimi, bir yandan iç çekişmeler ve iktidar mücadeleleriyle boğuşurken, diğer yandan kangrene dönüşen Kürt sorununa çözüm arıyordu. Bu amaçla Ürdün Kralı Hüseyin'in arabuluculuğunda Irak ve İran arasında yürütülen gizli görüşmeler, Mart 1975'te Cezayir Antlaşması'nın imzalanmasıyla sonuçlandı. Antlaşma, Kürt sorununu Baas'ın istediği şekilde çözüme kavuştururken, 1930'lardan beri devam eden İran-Irak sınır anlaşmazlığını da İran lehine sonuçlandırmaktadır. 1979 İran İslam Devrimi'ne kadar iki ülke ilişkileri oldukça olumlu bir seyir izlemiştir. Cezayir Antlaşması'nın mimari ise, 1976'dan beri başbakanlık görevini yürüten ve Baas'ı iktidara taşıyan darbede önemli rol oynayan Saddam Hüseyin'den başkası değildi. Zira Saddam, bu başarısıyla hem rejim içindeki konumunu güçlendirdi hem de siyasi arenadaki iddiasını ortaya koydu. [56]

1975-1979 yılları arasında Irak hem Batı dünyasıyla hem de Arap coğrafyasındaki komşularıyla ilişkilerini güçlendirerek global ve bölgesel arenada daha aktif bir rol

[54] Ayrıntılı bilgi için bkz. Tripp, *A History of Iraq*, 175-193.
[55] William L. Cleveland, *Modern Ortadoğu Tarihi*, çev. Mehmet Harmancı (İstanbul: Agora Kitaplığı, 2008), 457.
[56] Yücel, *Modern Irak Tarihi*, 170.

üstlenmeye başlamıştır. Bu dönemde sağlık sorunları yaşayan Hasan el-Bekr, ülke yönetimini giderek Saddam Hüseyin'e devretti. Ancak 1979 İran İslam Devrimi, Irak için tüm dengeleri altüst etmiş olup iki ülke arasındaki olumlu hava dağıldı ve Şah'ın devrilmesiyle Cezayir Antlaşması fiilen rafa kalktı. Barış ortamının bozulmasını fırsat bilen Saddam Hüseyin, sınır anlaşmazlıklarını ve bazı hudut çatışmalarını bahane ederek 22 Eylül 1980'de İran'a savaş ilan etmiştir. Sekiz yıl süren bu kanlı savaş, her iki ülkeyi de büyük bir yıkıma sürükledi ve 1988 Temmuz'unda BM Güvenlik Konseyi'nin devreye girmesiyle ancak ateşkes sağlanabildi. Irak, savaş boyunca hiçbir stratejik kazanım elde edemediği gibi ağır bedeller ödemiştir. Zira ekonomi çökmüş, on yıllık kalkınma hamleleri sekteye uğrayarak ülke derin bir insani krize sürüklenmiştir.[57]

Saddam Hüseyin, İran-Irak Savaşı'nın yarattığı ekonomik ve siyasi krizi aşmak ve Arap dünyasındaki liderliğini pekiştirmek amacıyla 2 Ağustos 1990 tarihinde Kuveyt'i işgal etti. Bu hamle uluslararası toplumda büyük tepkiyle karşılanmıştır. BM Güvenlik Konseyi, Irak'ı kınayan ve derhal Kuveyt'ten çekilmesini talep eden bir dizi karar almış, ancak Saddam Hüseyin bu uyarıları dikkate almamıştır. Bunun üzerine Amerika Birleşik Devletleri öncülüğünde oluşturulan çok uluslu bir koalisyon gücü, 17 Ocak 1991'de Çöl Fırtınası Harekâtı'nı başlattı. Irak ordusu, koalisyon güçlerinin yoğun hava saldırıları ve kara harekâtı karşısında direnemeyip kısa sürede bozguna uğradı. [58]

Kuveyt, Irak işgalinden kurtarılırken, Saddam Hüseyin'in Baas rejimi büyük bir prestij kaybına uğradı. Yenilginin ardından Irak, ağır ekonomik yaptırımlar ve siyasi izolasyonla karşı karşıya kaldı. BM Güvenlik Konseyi tarafından uygulanan ambargolar, Irak ekonomisini çökertip insani bir krize yol açmıştır. Saddam Hüseyin, iç muhalefeti bastırmak ve iktidarını korumak için baskısı politikalarına devam etti. Irak'ın Kuveyt'i işgali ve ardından gelen yenilgi, Orta Doğu'nun siyasi ve jeopolitik yapısında derin izler bıraktı. Bölgedeki güç dengeleri değişerek Amerika Birleşik Devletleri'nin bölgedeki askeri ve siyasi varlığı arttı. Irak ise, Saddam Hüseyin rejiminin yarattığı yıkımın ve uluslararası toplumun uyguladığı yaptırımların ağır yükü altında ezilmeye devam etmiştir.

[57] Metz, *Iraq*, 63-67.
[58] Ayrıntılı bilgi için bkz. William R. Polk, *Irak'ı Anlamak* (Ntv Yayınları, 2007), 153-162.

2. İlmi Muhit

Tarih boyunca diğer alanlarda olduğu gibi eğitimde de aşamalar kaydeden Irak'ta, Osmanlı döneminde Müslüman çocukların eğitimi, ilkokul seviyesindeki sıbyan mektepleri ve daha sonraki kademe olan medreseler aracılığıyla sağlanıyordu. Devlet kontrolü dışında, vakıflar tarafından finanse edilen bu kurumlarda ağırlıklı olarak din ve ahlak bilgileri ile Kur'an eğitimi veriliyordu.[59] Modern eğitim kurumlarının açılmaya başlandığı I. Meşrutiyet dönemine kadar öğretim genellikle mahalli dillerde gerçekleştiriliyordu. I. Meşrutiyet'le birlikte Türkçe resmi öğretim dili olarak benimsenmesine rağmen, uygulamada Arapça da yaygın olarak kullanılmaya devam etti. Bu dönemde ayrıca, misyoner kuruluşları ve elçilikler bünyesinde yabancı dilde eğitim veren özel okullar da faaliyet göstermeye başladı.[60]

Irak eğitim sistemi, Osmanlı Devleti'nin mirasçısı olarak merkeziyetçi bir yapıya sahipti. Zira tüm okullar Osmanlı Maarif Nezareti'ne bağlıydı. Ancak Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması ve ardından gelen İngiliz işgali, Irak eğitim sisteminde köklü bir kırılmaya neden olmuştur.[61] İngilizler, Basra'yı ele geçirdikten sonra tüm okulları kapatarak Irak eğitim sistemini işgal politikalarına tabi kıldılar. Yapılan düzenlemeler, işgal rejiminin geçici hedeflerine hizmet etmekten öteye gidememiş, Irak eğitim sisteminde bir gerileme yaşanmıştır. Savaş öncesinde toplumda önemli bir yere sahip olan eğitim, İngiliz işgaliyle birlikte zarar görerek Birinci Dünya Savaşı'nın yıkıcı etkilerinden nasibini aldı. [62]

1921'de Irak Devleti'nin kuruluşuyla birlikte modern eğitim sistemine önem verilerek tüm okullarda Arapça tek eğitim dili olarak benimsendi. Her vilayet merkezinde bir lise açılırken, önemli merkezlerde meslek okulları da faaliyete geçirilmiştir. Irak eğitim sistemi, 1922-1927 yılları arasında Sâtı' el-Husrî'nin[63] genel müdürlüğe atanmasıyla yeni bir döneme girdi. Hem Osmanlı geleneğinden gelen hem de Arap milliyetçisi olan Husrî'nin görevi, Milletler Cemiyeti kararları doğrultusunda milli eğitim sisteminde etnik ve dini hassasiyetleri gözetecek düzenlemeler yapmaktı.[64] Husrî, eğitim sistemini ilmi metotlara ve modern pedagojiye dayandırmayı hedeflerken, halkta milli şuurun

[59] Rıfat Okçabol, *Türkiye Eğitim Sistemi* (Ankara: Ütopya Yayınları, 2005), 74.
[60] Adil Casim el-Beyati, "Eğitim ve Öğretim", *Irak* (İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi, 1999).
[61] Ca'fer el-Hayyât, *Târihu'l-Irâkı'l-Karîb* (Bağdat: Vezâratü'l-Terbiyye ve't-Ta'lîm, 1971), 21.
[62] Abdürrezzak el-Hilâlî, *Târîhu't-Ta'lîm fî'-Irâk 1921-1932* (Bağdat: Dâru'ş-Şuûn, 2000), 29.
[63] Ş. Tufan Buzpınar, "Sâtı' el-Husrî" (İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi, 2009).
[64] Duman, *Modern Ortadoğu'nun Oluşumu*, 210.

güçlenmesini ve Arap birliğine olan inancın artmasını amaçlıyordu. Bu doğrultuda ilk olarak dil ve tarih birliği için programlar geliştirmiştir.[65] Ancak Husrî'nin milli eğitimi hedefleyen bu çalışmaları, Irak'taki eğitim politikasını kendi sömürge çıkarlarına göre şekillendirmek isteyen İngiliz yönetimini rahatsız ederek 1927'de görevinden uzaklaştırıldı. Kral Faysal dönemin Irak'ta yaşanan yapısal, sosyal ve siyasi gelişmelere rağmen, eğitim sistemi üzerindeki İngiliz etkisi devam etmiş olup kadrolara İngilizlerin onayladığı kişiler getirilmiştir.

1932'de bağımsızlığına kavuşan Irak, milli bir eğitim politikası benimseyerek yabancı okulları Millî Eğitim Bakanlığı'na bağlayarak bir eğitim konseyi kurdu. Konseyin başına getirilen Kolombiya Üniversitesi'nden eğitim uzmanı Paul Monroe, mevcut programları yenileyerek yeni bir sistem geliştirmiş, eğitim sisteminin yalnızca devlet memuru yetiştirme amacının ötesine geçmesini sağlamıştır. Bu dönemde ülke genelinde ilkokul, ortaokul, lise ve öğretmen okullarının yanı sıra çeşitli meslek okulları açıldı. Ancak 1932-1958 yılları arasında Irak eğitim sistemi, İkinci Dünya Savaşı'nın olumsuz etkileri nedeniyle zorlu bir dönemden geçmiştir. Savaşın siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel alanlarda yarattığı olumsuzluklar, eğitim alanında da kendini gösterdi. Öğretmen yetersizliği, okul malzemelerinin eksikliği ve yetersiz sağlık koşulları gibi sorunlar, eğitim seviyesini olumsuz etkileyerek yapılan reformların etkisini azalttı.[66]

1945-1958 yılları arasında Irak'ta yükseköğretim, kurulan yeni enstitü ve fakültelerle önemli bir gelişme kaydetmektedir. Zira Modern Irak Devleti, yükseköğretimi de yapılandırmaya başladı. Bu dönemde kurulan ve gelişen yükseköğretim kurumları, ülkenin eğitim, sağlık ve diğer alanlarda ihtiyaç duyduğu nitelikli bireylerin yetişmesine katkı sağlamıştır. Bilhassa Bağdat Üniversitesi'nin kurulması ve çeşitli fakültelerin bu üniversiteye bağlanması, yükseköğretimin kurumsallaşması açısından önemli bir adım oldu.[67]

1958-1963 dönemi ise Irak'ta eğitimin bir medeniyet hamlesine dönüştüğü bir dönem olarak nitelendirilebilir. Nitekim monarşiden cumhuriyete geçişle birlikte artan eğitim ihtiyacını karşılamak için devlet, özel sektörün de desteğiyle yoğun bir çaba sarf etmiştir.

---

[65] Ayrıntılı bilgi için bkz. Sâtı' el-Husrî, *Ârâu ve Ahâdîs fi't-Terbiyyeti ve't-Ta'lîm* (Kahire: Matbaa'tü'r-Risâle, 1944), 91-142.
[66] 'Alâa Hamîs Alvân el-Humeyrî, "Tatavvuru't-Ta'lîm fi'l-Irâk 1912-1958", *Babil Üniversitesi* 43 (2019), 1136.
[67] Ahmed el-Bandâvî, "Tatavvuru't-Ta'lîm fi'l-Irâk 1940-1968", *Dırâsât Tarbaviyye* 30 (2015), 211-212.

Eğitim öğretim seviyesini yükseltmeye yönelik yeni yasalar ve yönetmelikler çıkarıldı, birçok okul ve enstitü açıldı. 1958 devrimi sonrası tüm devlet kurumlarının ortak hedefi, ülkenin geri kalmışlığını kökten değiştirebilecek donanımlı zihinler yetiştirmek oldu.[68]

1968-2003 yılları arasında iktidarda kalan Baas rejimi döneminde, Irak eğitim sistemi hem siyasi hedeflerin aracı olarak kullanılmış hem de savaş ve siyasi çalkantılardan olumsuz etkilenmiştir. Baas Partisi iktidarının ilk yıllarında eğitim ve öğretimi yenilemek amacıyla bir dizi proje başlatmış olsa da yaşanan savaşlar ve siyasi istikrarsızlık bu çalışmaların sekteye uğramasına neden olmuştur. Yine de özellikle mesleki eğitime verilen önem ve yaygınlaştırılan okullaşma politikaları sonucunda 1967-1986 yılları arasında öğrenci sayısında %30'luk bir artış görülmüş, kız öğrencilerin sayısı ise %45 oranında artmıştır. [69] Ancak Baas rejiminin eğitim alanındaki temel önceliği ideolojik kontrol ve rejime sadık nesiller yetiştirmek olduğundan, bu dönemde gerçekleşen nicel artışa rağmen nitelikli bir eğitim sisteminden bahsetmek zordur.

Irak eğitim sistemi, 1968 öncesinde diğer Arap ülkelerine kıyasla görece zayıf bir durumda bulunuyordu. Baas Partisi'nin iktidara gelmesiyle birlikte eğitim alanında bir dizi reforma girişilmiştir. Okullaşma oranlarının artırılması, okuryazarlığın yaygınlaştırılması ve eğitim yatırımlarının artırılması gibi hedeflerle yola çıkan Baas yönetimi, özellikle 1970'li yıllarda kayda değer bir ilerleme kaydetti. Zira bu dönemde Irak, Arap dünyasında eğitim alanında öncü ülkeler arasına girdi. Ancak, Irak'ın 1980'lerde İran'la ve 1990'larda Kuveyt'le yaşadığı savaşlar, ülkenin tüm kazanımlarını tehlikeye attı. Savaş ekonomisi nedeniyle eğitime ayrılan kaynaklar azaltıldı, eğitim altyapısı büyük zarar görerek eğitim sisteminin gelişimi sekteye uğradı.

Sonuç olarak, Irak eğitim sistemi geçmişten günümüze kadar iniş çıkışlarla dolu bir süreçten geçmiştir. Savaşlar, işgaller ve siyasi istikrarsızlık gibi etkenler, eğitim alanındaki gelişme çabalarını baltalamış, kalıcı bir ilerlemenin önünde büyük bir engel oluşturmuştur. Küreselleşen dünyada yaşanan hızlı değişim ve dönüşüme rağmen, Irak eğitim sistemi bu yeniliklere ayak uyduramamakta, günümüzde dahi arzulanan seviyeden uzaktır. Geçmişin izlerini taşıyan yapısal sorunlar ve kronikleşen eksiklikler, Irak'ın

[68] Settâr Nûrî el-Abûdî, "el-Medârisü'l-Ehliyye fi'l-Irâk 1869-1963", *Babil Üniversitesi* 20 (2015), 471.
[69] el-Hayyât, *Târihu'l-Irâkı'l-Karîb*, 119.

geleceğini inşa edecek nesillerin nitelikli bir eğitim almasını engellemekte, ülkenin gerçek potansiyeline ulaşmasını zorlaştırmaktadır.

B. Hayatı

1. Doğumu ve Ailesi

Cevâd Ali, 1907 (Hicri 1325) yılında Bağdat'ın batısında bulunan Kazımiye[70] semtinde dünyaya geldi. Tam adı, Cevâd b. Muhammed Alî el-Akîlî olup, soyunu Akîl kabilesinden Muhammed Hüseyin b. Kâsım'a dayandırmaktadır. Babası İbnü'l-Hâcc Muhammed Ali el-Münşi' 1938 yılında, annesi Ümmüvnetü'ş-Şehrabellî ise 1943 yılında vefat etmiştir.[71]

Cevâd Ali, Bağdat'ın önemli ilim ve din merkezi olan Kazımiye mahallesinde yetişmesine rağmen, ailesinin aristokrat bir geçmişe sahip olduğuna dair elimizde yeterli bilgi bulunmamaktadır. Zira ailesiyle ilgili mevcut kaynaklar sınırlı olup, aile üyelerinin entelektüel veya sosyal alanlarda öne çıktıklarına dair bir bulguya rastlanmamıştır.[72]

Cevâd Ali'nin özel hayatına dair bilgiler oldukça sınırlıdır. Ancak bilinenler, Almanya'daki doktorasının ardından 8 Ocak 1942'de Irak'a döndükten sonra Zehra Tahir Muhammed Arif el-Ubeydi ile evlendiği yönündedir.[73] Zehra Hanım hakkında elimizde bulunan bilgiler oldukça kısıtlı olup, çoğunlukla ev hanımı olarak ailesine ve evine adanmış bir hayat sürdüğü anlaşılmaktadır. Cevâd Ali'nin akademik seyahatlerinde eşi ve çocuklarının eşlik ettiği bilinmektedir. Ancak, Cevâd Ali'nin son yıllarında eşinin vefat edip etmediği veya üç çocuğuyla birlikte İngiltere'ye yerleşip yerleşmediği kesin olarak bilinmemektedir.[74]

Cevâd Ali, verdiği çeşitli gazete röportajlarında üç çocuğuyla birlikte mutlu, huzurlu ve sakin bir hayat sürdüğünü sıklıkla dile getirmiştir. İlk çocuğu, dedesiyle aynı adı taşıyan Ali, 11 Kasım 1943 doğumludur. Ali, ortaöğrenimini Bağdat'taki Âzamiye Lisesi'nde tamamladıktan sonra yükseköğrenimine devam etmiş, bankacılık ve finans yönetimi

[70] Ayrıntılı bilgi için bkz. el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî (ö. 626/1229), *Muʿcemü'l-Büldân,* II/431.
[71] Sirâciddîn vd., *Müntehabât,* 14.
[72] el-Ka'bî, *Ebhâs,* 18.
[73] "Müleffetü Cevâd Ali", *Mecelletü'l-Mecmau'l-İlmiyyü'l-Irâkî* 7/804 (1960).
[74] Hamîd el-Matbaî', "el-Allâmetü'l-Müerrihü Cevâd Ali", *Mecelletü Beyne'l-Nehrayn* 59-60 (1985), 93.

alanlarında uzmanlaşmıştır. İkinci çocukları Emine ise 14 Temmuz 1944 tarihinde dünyaya gelmiştir. Emine, Leeds Üniversitesi'nde kamu yönetimi alanında lisansüstü eğitimini tamamladıktan sonra Arap Yönetim Geliştirme Merkezi'nde görev almıştır. Ailenin en küçük çocuğu Asîl ise 12 Haziran 1950 doğumludur. Asîl, eğitimini Londra'da sürdürmüş ve kimya alanında uzmanlaşmıştır.[75]

2. Eğitim ve Öğretim Süreci

Cevâd Ali'nin eğitim hayatının ilk yıllarına dair bilgiler sınırlı olsa da eğitim sürecinin dönemin geleneksel yöntemlerinden ayrılmadığı tahmin edilmektedir. Zira Kazımiye ve Âzamiye gibi dini ve bilimsel geleneği kuvvetli şehirlerde geçen ilköğretim ve ortaöğretim yıllarının, Cevâd Ali'nin kişiliği üzerinde derin izler bıraktığı düşünülmektedir. Nitekim, 1925 yılında Kazımiye'deki ilkokul eğitimini tamamladıktan sonra, kardeşi Vasfi Muhammed Ali'yle birlikte Dicle Nehri'nin doğusunda bulunan Âzamiye'deki İmâm-ı Âzam Okulu'nda ortaöğretime başlamışlardır. Bu okulda Arap dili ve İslami ilimler eğitimi alan Cevâd Ali, ortaokulu başarıyla tamamladıktan sonra 1927 yılında Bağdat'taki tek lise olan Merkez Lisesi'ne geçiş yaparak 1929 yılında buradan mezun olmuştur. Kardeşi Vasfi liseyi müteakip Tıp Fakültesi'ni tercih ederek doktor olurken, Cevâd Ali, Dârü'l-Muallimîn el-Âliye'ye devam ederek Arap dili ve edebiyatı, gramer, belagat ve tarih alanlarında eğitim görmüştür. 1932 yılında lisans diplomasını alan Cevâd Ali, Merkez Ortaokulu'na öğretmen olarak atanmıştır.[76]

Irak Krallığı'nda o dönemde hüküm süren Kral I. Faysal, ülkenin eski ihtişamına kavuşturulması amacıyla bir dizi reform başlatmıştır. Bu reformlar kapsamında, kısıtlı imkanlara rağmen, kalkınma planlarının bir parçası olarak sosyal bilimler alanında uzmanlaşacak bireyler yurt dışına gönderilmeye başlandı. Cevâd Ali de bu imkândan yararlanarak 1933 yılında tarih araştırmacısı olarak Almanya'ya gitmiştir.[77]

Cevâd Ali'nin Almanya'daki doktora eğitimi 1933-1939 yılları arasında, yaklaşık yedi yıl sürmüştür. Bu süre zarfında, doktora derecesini almak için gerekli hazırlıkları tamamlamış, tez çalışmasını İslam tarihi alanında yazmıştır. Almanya'ya geldikten sonra ilk olarak, başkent Berlin'deki Almanca Dil Öğretim Enstitüsü'nde Almanca öğrenmeye

[75] el-Ka'bî, *Ebhâs,* 20.
[76] Sirâciddîn vd., *Müntehabât,* 22.
[77] Hamîd el-Matbaî', *Mevsûatü A'lâmü'l-Irâki fî'l-Karni'l-Işrîn* (Bağdat: Dâru'l-Şuûn, 1995), 47.

başlamıştır. Nitekim iyi derecede Almanca bilmek, akademik çalışmalarını sürdürebilmesi ve kaynakları anlayabilmesi için gerekliydi.[78]

Cevâd Ali, Almanya'daki akademik çalışmalarına Hamburg Üniversitesi'nde başlamıştır. Burada tarih, arkeoloji ve dil alanlarında yaptığı bilimsel araştırmalar ve incelemelerle İslam tarih yazımındaki Batılı yaklaşımları ve yöntemleri yakından takip etme fırsatı bulmuştur. Aynı dönemde Berlin Üniversitesi'nde felsefe eğitimi de alan Cevâd Ali, buradan da bir diploma almıştır.[79] Cevâd Ali, akademik ilgi alanını genişletmek adına Sümerce ve Asurca gibi eski diller üzerine de çalışmalar yapmıştır. Bu süreçte, Berlin Üniversitesi'nde dönemin önde gelen Asuroloji uzmanlarından Oryantalist Walther Meissner[80] ve Manfred Mayrhofer'in[81] öğrencisi olma fırsatı yakalamıştır.[82]

Cevâd Ali'nin Almanya'daki en önemli başarısı, hiç şüphesiz İslam tarihi alanında doktora derecesi almasıdır. Nitekim "On İki İmam Şiiliğinde Mehdi ve Dört Nâibi" (Der Mahdi der Zwölfer- Schi'a und seine vier Safire) başlıklı tezi, o dönemlerde pek çok araştırmacının ilgi göstermediği Şii mezhebi ve kollarına odaklanıyordu. Cevâd Ali, tez çalışmasını Şii mezhebi konusunda uzmanlaşmış Alman şarkiyatçı R. Strothmann'ın[83] danışmanlığında tamamlamıştır. Almanya'da yayımlanan eser, alanındaki diğer araştırmacılar için önemli bir kaynak olmuştur. [84] Ancak, Cevâd Ali'nin daha sonraki hayatında bu çalışmasından hiç bahsetmemiş olması dikkat çekicidir. Hatta bir röportajında doktora tez konusunun "Ebrehe el-Habeşi ve Yemen'den Mekke'ye Yürüyüşü" olduğunu belirtmiştir.[85] Zira bu durumun, Irak'taki siyasi değişimlerin araştırmacıların seçtikleri konular üzerindeki etkisinden kaynaklanmış olması muhtemeldir. Nitekim o dönemde, belirli bir konuda araştırma yapan birinin, aynı zamanda o konunun fikirlerini benimseyen ve savunan biri olduğu düşünülmektedir.

Cevâd Ali, Almanya'daki eğitimini başarıyla tamamladıktan sonra Bağdat'a dönerek yurtdışında edindiği bilgi ve deneyimleri Irak'taki akademik çevreye taşımaya

[78] Henâ el-Umrî, "el-Müellif ve's-Sahafî el-Mevhub Cevâd Ali", *Mecelletü Âfâki Arabiyye* 10 (1985), 84.
[79] "Müleffetü Cevâd Ali", 1960.
[80] Meissner etkisini keşfeden ünlü bir fizikçi ve akademisyendir.
[81] Hint-İran dillerinde uzmanlaşmış ve Sanskritçe etimolojik sözlüğü ile tanınan Avusturyalı bir akademisyendir.
[82] el-Matbaî', "el-Allâmetü'l-Müerrihü Cevâd Ali", 92.
[83] Hilal Görgün, "Rudolf Strothmann" (İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi, 2009).
[84] el-Ka'bî, *Ebhâs*, 24.
[85] el-Ka'bî, *Ebhâs*, 25.

başlamıştır. Almanya'da tanıştığı dünya çapındaki akademisyenler ve üniversitelerle olan ilişkisini sürdürerek, Irak'ta modern ve bilimsel tarih yazımının öncülerinden biri olmuştur. Özellikle İslam tarihi alanındaki çalışmaları, Batı'daki akademik gelişmelerin ışığında yeni bir perspektif ile sunmuştur.

3. İlmi Faaliyetleri ve Üstlendiği Görevler

Cevâd Ali'nin eğitimcilik kariyeri, 1 Ekim 1931'de Dârü'l-Muallimîn el-Âliye'den mezun olup devlet hizmetine girerek öğretmenlik yapmaya başlamasından öncesine dayanmaktadır.[86] Henüz 1927 yılında, lise öğrencisiyken, İmâm-ı Âzam Okulunun ihtiyacını karşılamak amacıyla tarih derslerinde kullanılmak üzere "Târîhu'l-Amm" adlı bir kitap kaleme almıştır.[87] Bu eserin gördüğü takdir, onda makale yazma isteği uyandırarak çeşitli Irak gazetelerinde yazmaya başlamıştır. Nitekim gazetecilikteki yeteneğini bu süreçte keşfeden Cevâd Ali, et-Telmîzü'l-Irâk adında bir dergi çıkarmak için İçişleri Bakanlığına başvurmuş; ancak öğrenci olduğu gerekçesiyle başvurusu reddedilmiştir. Cevâd Ali, bu süreçte yalnızca yazarlıkla kalmamış, aynı zamanda düşünsel gelişimini de ilerletmiştir. Dönemin Arap Birliği Heyeti Başkanı Ahmed Emîn'in "Duhâ'l-İslâm" kitabına yönelik kaleme aldığı eleştiri yazısı, bu alandaki çalışmalarına örnek teşkil etmektedir.[88]

Cevâd Ali'nin sahip olduğu yazınsal beceri, geniş bilgi birikimi ve araştırma yeteneğiyle birleşerek kendisine önemli bir entelektüel tecrübe kazandırmıştır. Dergi ve gazetecilik alanındaki deneyimleri, tarih ve kültür alanındaki çalışmalarına da doğrudan katkı sağlamıştır. Özellikle gazetecilikte edindiği akıcı anlatım ve okuyucuyu etkileme becerisi, akademik çalışmalarını daha anlaşılır ve ilgi çekici kılmıştır. Ayrıca, çeşitli gazete ve dergilerde kaleme aldığı makaleler, ona tarih ve kültür konularını farklı bakış açılarıyla ele alma ve derinlemesine araştırma fırsatı sunmuştur.

Cevâd Ali, gençlik dönemlerinde başlamış olduğu ilmi faaliyetlerine, yurtdışında aldığı akademik kazanımlarla paralel olarak devam etmiştir. Almanya'da eğitim aldığı dönemde dahi ülkesinin Almanya ile olan bağlantılarını ele alan çalışmalara imza atmıştır. Zira Almanya'daki düşünsel atmosferin etkisiyle, özellikle sosyal bilimlerdeki Alman

[86] el-Ka'bî, *Ebhâs*, 28.
[87] *Cerîdetü'l-Medâ*, "Cevâd Ali" (2007).
[88] el-Hafâci, "Cevâd Alî ve Cühûdühü'l-İlmiyyetü", 300.

düşünürler üzerine yoğunlaşarak bu alanda birçok bilimsel rapor hazırlayarak gazetecilik faaliyetlerini sürdürmüştür. Kendi ifadesiyle, *"Eğitimim sırasında gazeteci oldum, ez-Zamân, el-Bilâd ve el-Ahbâr gazetelerine yazılar yazarak Alman edebiyatçılar ve Oryantalistlerle olan görüşmelerimi kaleme aldım. Ayrıca, bir Irak gazetesinin muhabiri olarak Hitler'in düzenlediği bir basın toplantısına katılma fırsatı buldum."*[89] Ayrıca Cevâd Ali, Hitler'in yükselişini ve Nazi hareketinin yayılmasını yakından takip ederek Irak basınına aktarmıştır. Hatta 1936 yılında Nürnberg'de düzenlenen Nazi konferansını izleme fırsatı bulmuş ve konferansın ardından Hitler ile Almanya'nın Orta Doğu politikaları hakkında uzun bir röportaj gerçekleştirmiştir. "Hitlarun Kemâ Ru'yetuhu" başlığıyla "et-Tarîk" gazetesinde yayımlanan bu röportaj, Cevâd Ali'nin gazetecilik kariyerindeki önemli dönüm noktalarından birini oluşturmaktadır.[90]

Almanya'daki eğitiminden döndüğünde, Irak ordusunda İngilizlere karşı yedek subay olarak görev almıştır. 1940 yılının sonunda, doktorası olmasına rağmen, mali sıkıntılar ve yurtdışında eğitim gören öğrencilerin devlet hizmetine girme zorunluluğu nedeniyle ortaokul öğretmeni olarak göreve başlamıştır. Bu zorunluluk, devlet hizmetine girmemesi durumunda tüm burs miktarının geri ödenmesini gerektiren yasal düzenlemelerden kaynaklanıyordu. [91] Bu tarihten itibaren, Maarif Vekaleti bünyesinde çeşitli görevlerde bulunmuştur. Önce Genel Ortaöğretim ve Mesleki Eğitim Müdürlüğü'nde sınavlar müdürü olarak, ardından 1947 yılında Maarif Vekaleti'nin Tercüme Komitesi'nde sekreter olarak atanmıştır. Zira bu kurul Irak Bilim Akademisi'nin (Mecmau'l-İlmiyyü'l-Irâkî) çekirdeğini oluşturmuştur. [92]

Cevâd Ali'nin mesleki kariyerindeki en önemli ve etkili görevi, şüphesiz Irak Bilim Akademisi genel sekreterliği pozisyonudur. Bu önemli bilimsel göreve, 18 Ocak 1948 tarihli Kraliyet Kararnamesi ile atanmıştır. Cevâd Ali, bir röportajında bu süreci şöyle anlatmaktadır: *"Bir bilim akademisi kurma fikri olgunlaştığında, kanun tasarısını hazırlamak üzere bir komite oluşturuldu. Bu komitede Muhammed Rızâ eş-Şebibi, Behcet el-Eserî ve ben yer alıyorduk. Kanunu, Şam ve Kahire akademilerini örnek alarak hazırladık ve Şebibi'yi başkan olarak seçtik..."* [93]

---

[89] *Cerîdetü'l-Medâ*, "Cevâd Ali".
[90] Hamîd el-Matbaî', *Mevsûatü'l-Müfekkirîn ve'l-Üdebâü'l-Irâkiyyîn* (Bağdat: Dâru'l-Şuûn, 1987), 121.
[91] el-Ka'bî, *Ebhâs*, 29.
[92] Sirâciddîn vd., *Müntehabât*, 22.
[93] Sirâciddîn vd., *Müntehabât*, 23.

Cevâd Ali'nin Irak Bilim Akademisi'ndeki çok yönlü çalışmaları, bizzat hazırladığı akademi dergisinin sayılarında yayımlanan faaliyet özetlerinde açıkça görülmektedir. Bu özetler, onun üstlendiği idari ve bilimsel görevlerin kapsamını gözler önüne sermektedir. Görevleri başlıca iki ana başlık altında toplanabilir: Birincisi İdari Görevler: Üyelerin çalışmalarını koordine etmek, toplantı ve oturumların düzenlenmesini sağlamak, derginin yayın süreçlerini bizzat denetlemek, özellikle matbaa işleri ve gerekli malzemelerin teminini sağlamak, kütüphaneyi zenginleştirmek adına kitap ve el yazması satın almak ve yeni yayınlarla donatmak gibi idari görevler. Bu yayınlar, Irak içindeki ve dışındaki araştırma merkezleri ile yapılan alışveriş ve takas yoluyla sağlanıyordu. İkincisi ise Bilimsel Görevler: Akademinin ihtiyaç duyduğu uzmanlık derslerini vermek, Arap ve dünya akademileri ile yazılı iletişim ve iş birliğini sürdürmek ve 1950'de kurulan Irak Bilim Akademisi Dergisi'nde düzenli olarak makaleler yayınlamak. Öte yandan Cevâd Ali'nin 1987 yılındaki vefatına kadar dergide yayımladığı araştırmaları, derginin kalitesinin ve özgünlüğünün temel taşlarından biri olmuştur. Araştırma faaliyetleriyle yetinmeyen Cevâd Ali, aynı zamanda yeni çıkan kitapların değerlendirilmesi ve eleştirisine de aktif olarak katkıda bulunmuştur.[94]

Cevâd Ali, engin bilgi birikimi ve akademik çalışmaları sayesinde yalnızca Irak'ta değil, uluslararası platformda da büyük bir saygınlık kazanmıştı. Nitekim, Irak Bilim Akademisi üyeliğinin yanı sıra, Kahire Bilim Akademisi, Şam Arap Dili Akademisi, Ürdün Kraliyet Akademisi ve Berlin Tarih Müzesi gibi birçok saygın Arap ve Batı bilim akademisine de üye olarak seçilmiştir. 1950'lerin başlarından itibaren, Irak içinde ve dışında kazandığı bu geniş bilimsel itibar ve ünü sayesinde, Dışişleri Bakanlığı'nın talebi üzerine Irak Bilim Akademisi tarafından resmi davetlerde ve etkinliklerde ülkeyi temsil etmek üzere önerilmiştir. Zira bu durum, Cevâd Ali'nin sadece bir akademisyen olarak değil, aynı zamanda Irak'ın önemli bir bilim elçisi olarak da kabul gördüğünün bir göstergesidir.[95]

Cevâd Ali, akademik çalışmalarını uluslararası platformda da aktif bir şekilde paylaşarak Arap ve yabancı ülkelerde düzenlenen çok sayıda tarih konferansı ve sempozyumuna katılmıştır. Kişisel dosyası, çok sayıda bilimsel etkinliğe katılımını, Arap ve yabancı araştırma merkezleri ile üniversitelerden aldığı davetleri kanıtlar niteliktedir.[96]

---

[94] el-Ka'bî, *Ebhâs*, 30.
[95] "Müleffetü Cevâd Ali", *Mecelletü'l-Mecmau'l-İlmiyyü'l-Irâkî* 6/45 (1959).
[96] el-Ka'bî, *Ebhâs*, 32-33.

Cevâd Ali, Almanya dönüşünün ardından da yenilikçi bakış açısını ve bilimsel araştırma azmini korumuş, dünya çapında saygın akademik çevreler ve üniversitelerle olan ilişkilerini canlı ve etkili bir şekilde sürdürmüştür. Zira Cevâd Ali, doktorasını tamamladığı yıldan 1957 yılına kadar olan dönemde, İslam kaynakları ve İslam öncesi Arap tarihi üzerine yaptığı kapsamlı araştırmalarla adından söz ettirmiştir. Nitekim Irak Bilim Akademisi sekreteri olarak yürüttüğü görev ve uluslararası oryantalist akademik çevrelerle olan sürekli etkileşimi, ona haklı bir ün kazandırmıştır. Nitekim bu başarıları, dünyanın en prestijli üniversitelerinden biri olan Harvard Üniversitesi'nin dikkatini çekmiş ve Cevâd Ali'ye özel bir davet gönderilmesine vesile olmuştur. Dönemin Maarif Vekili tarafından Bakanlar Kurulu'na sunulan talep yazısında bu önemli davet şu şekilde aktarılmıştır: *"Amerika Birleşik Devletleri'ndeki Harvard Üniversitesi, Irak Bilim Akademisi Sekreteri* Cevâd *Ali'yi, 1957-1958 eğitim-öğretim yılı boyunca bir yıl süreyle üniversitede özel araştırmalar yapması ve Arap ülkeleri hakkında dersler vermesi için davet etmiştir. Bu davet, kendisine modern araştırmaları ve çalışmaları inceleme ve uzmanlarla iletişim kurma fırsatı sunması açısından büyük önem taşımakta ve Irak adına büyük bir manevi değere sahiptir. Davetin kabul edilmesi hâlinde hazineden herhangi bir ek harcama yapılmayacaktır"*.[97] Harvard Üniversitesi ve bünyesindeki Orta Doğu Çalışmaları Merkezi (Center for Middle Eastern Studies), Cevâd Ali'nin bilgi birikiminden daha uzun süre yararlanmak istemiş ve kalış süresinin uzatılmasını talep etmiştir. Ancak, Irak Maarif Vekaleti'nin bu talebi reddetmesi, Cevâd Ali'nin Amerika'daki çalışmalarını planlanan süre sonunda sonlandırarak ülkesine dönmesine sebep olmuştur.[98]

Cevâd Ali, Harvard Üniversite'sinden dönmesi üzerine üç yıl geçmeden, zengin mirası ve bilgi birikimiyle bilinen ve Arap araştırmacılar üzerinde derin etkisi olan İngiliz tarih okulu ile iletişim kurmaya çalışmıştır. Tarihsel olarak en eski ve köklü Oryantalist okullarından biri olan bu kurum, Cevâd Ali'nin akademik merakını cezbediyordu. Nitekim kısa süre içinde, İngiltere'de bir yıl sürecek araştırmalar yapmak üzere iki önemli merkezden davet aldı: İlk davet, 23 Ağustos tarihli ve İngiliz Kültür Konseyi aracılığıyla iletilen Britanya Müzesi yönetiminden geldi.[99] Müze, Cevâd Ali ile ortak projeler

[97] "Müleffetü Cevâd Ali", *Mecelletü'l-Mecmau'l-İlmiyyü'l-Irâkî* 4/2008 (1957).
[98] "Müleffetü Cevâd Ali", *Mecelletü'l-Mecmau'l-İlmiyyü'l-Irâkî* 5/449 (1958).
[99] "Müleffetü Cevâd Ali", *Mecelletü'l-Mecmau'l-İlmiyyü'l-Irâkî* 8/305 (1961).

gerçekleştirme isteğini dile getirirken ikinci davet ise, 15 Haziran 1961 tarihli ve Londra Üniversitesi Doğu Araştırmaları Okulu'ndan geldi.[100] Cevâd Ali, bu davetlerin kendisine sağlayacağı eşsiz fırsatları şu sözlerle ifade etmektedir: *"Bu davetler sayesinde, henüz yayımlanmamış ve yeni bulunan birçok Cahiliye dönemi metnini inceleyebilecek ve Yunanca, Süryanice, Nabatece ve Habeşçe gibi nadir bulunan tarihi kaynakları gözden geçirme olanağına sahip olacağım".*[101]

Cevâd Ali'nin Irak Bilim Akademisi'ndeki kariyer seyri, 4 Nisan 1962 tarihinde gerçekleşen üyelikten çıkarılmasıyla önemli bir kırılma yaşamıştır. Resmi gerekçe, Cevâd Ali'nin İngiltere seyahatleri ve akademi oturumlarına düzenli katılmaması olarak sunulmuştur. Ancak, kişisel dosyasında bulunan ve bazı kısımları çıkarılmış taslak belgeler, üyelikten çıkarılmanın ardında farklı bir motivasyon olduğunu göstermektedir. Bahsi geçen taslaklar, Cevâd Ali'nin İngiltere'deki bilimsel toplantılara katılımının yanı sıra, bazı yetkililerle gerçekleştirdiği görüşmelerin de üyelikten çıkarılmasında etkili olduğunu ortaya koymaktadır. Bu durum, 1958 sonrası Irak'ında yaşanan siyasi dönüşümün bir sonucu olarak değerlendirilebilir. Zira bu dönemde, Arap olmayan unsurlara karşı yaygınlaşan düşmanca tutum, araştırma kurumlarını ve bu kurumlarda faaliyet gösteren bireyleri de etkisi altına almıştır. Devrimci ideolojinin yaygınlaşmasıyla birlikte yükselen radikal düşünce yapısı, Cevâd Ali'nin İngiltere'deki temaslarını şüpheli hale getirmiş ve üyelikten çıkarılmasına zemin hazırlamıştır. [102]

Cevâd Ali, akademi dışında geçirdiği uzun yılların ardından, 19 Nisan 1979 tarihinde Salih Ahmed Ali başkanlığında gerçekleştirilen yeniden yapılanma sonucunda akademiye geri dönebilmiştir. Hatta kişisel dosyasındaki bazı belgeler, Cevâd Ali'nin hayatının son dönemlerinde, yaşlılık ve hastalıklarla mücadele ederken akademiden tıbbi destek aldığını göstermektedir. [103]

Cevâd Ali, yaşadığı tüm zorluklar yanında akademik başarıları ve katkılarıyla sayısız ödül ve unvana layık görülmüştür. Nitekim 8 Temmuz 1953 tarihinde Taha Bâkır ve Kurkis Avâd gibi dönemin önde gelen Iraklı bilim insanlarıyla birlikte Râfidîn Nişanı'na layık görülmesi, bunun önemli bir göstergesidir. [104] Cevâd Ali'nin akademik alandaki

[100] "Müleffetü Cevâd Ali", *Mecelletü'l-Mecmau'l-İlmiyyü'l-Irâkî* 9/508 (1961).
[101] el-Ka'bî, *Ebhâs*, 27.
[102] "Müleffetü Cevâd Ali", *Mecelletü'l-Mecmau'l-İlmiyyü'l-Irâkî* 10/599 (1962).
[103] "Müleffetü Cevâd Ali", *Mecelletü'l-Mecmau'l-İlmiyyü'l-Irâkî* 30/789 (1979).
[104] "Müleffetü Cevâd Ali", *Mecelletü'l-Mecmau'l-İlmiyyü'l-Irâkî* 4/997 (1953).

saygınlığı, 2 Ocak 1973 tarihinde Bağdat Üniversitesi tarafından kendisine verilen "Mutemerrisun" unvanıyla da teyit edilmiştir. Zira bu unvan, Iraklı bir akademisyenin ulaşabileceği en prestijli unvanlardan biri olup, Cevâd Ali'nin bilimsel çalışmalarının özgünlüğü ve etkisinin bir kanıtı niteliğindedir. [105]

4. Vefatı ve Şahsiyeti

Hayatının son dönemlerinde hastalığı sebebiyle yatağa bağımlı hale gelen ve hareket kabiliyetini kaybeden Cevâd Ali'nin ilmi faaliyetleri sekteye uğramış, 26 Ağustos 1987 Çarşamba günü öğle saatlerinde hayata gözlerini yummuştur.[106]

Cevâd Ali'nin çok yönlü kişiliğine, ahlaki değerlerine ve entelektüel birikimine dair en etkileyici değerlendirmelerden biri, hiç şüphesiz hocası Muhammed Behcet el-Eserî tarafından yapılmıştır.[107] Müellifin vefatı ardından düzenlenen ilk Irak Bilim Akademisi toplantısında dile getirilen bu kapsamlı portre, ikilinin İmâm-ı Âzam okulundaki ilk karşılaşmalarından başlayıp, Arap ve İslam bilimleri alanındaki ortak çalışmalarına kadar uzanan uzun ve verimli akademik ilişkilerinin de bir yansımasıdır.

Hocası el-Eserî'nin özellikle altını çizdiği üzere, Cevâd Ali'yi emsallerinden ayıran en belirgin hususiyetlerden biri, öğrenme ve bilgiye karşı beslediği derin arzusudur. Nitekim el-Eserî'nin, *"Cevâd Ali'nin en iyi öğrencilerimden olduğunu ve derslere büyük ilgi ve özen gösterdiğini düşünüyorum,"* ifadesi, müellifin bu yolculuktaki sarsılmaz azmini ve akademik başarıya olan tutkusunu net bir şekilde ortaya koymaktadır. Ancak el-Eserî'nin Cevâd Ali portresi, salt akademik başarıların ötesine geçerek, onun ahlaki olgunluğunun üzerinde de önemle durmaktadır. Cevâd Ali, cömertliği, açık fikirliliği ve yardımseverliği ile öne çıkan, etrafına ışık saçan bir şahsiyet olarak betimlenmektedir. el-Eserî'nin ifadesiyle, Cevâd Ali, hayata geniş bir perspektiften bakabilen ve davranışlarında ve insani ilişkilerinde iyiliği esas alan birisiydi. Bu erdemler, onu samimi ve dürüst bir kişilik olarak konumlandırmaktadır. el-Eserî'nin, Cevâd Ali portresinde öne çıkardığı bir diğer önemli unsur ise, dostluğa atfettiği paha biçilmez değerdir. Zira Cevâd Ali, ikiyüzlülük ve gösterişten uzak, sadakat ve güven üzerine kurulu dostluklar kuran biri olarak bilinmektedir. Bu güvenilirlik, onun açık sözlülüğü ve dürüstlüğü ile daha da

[105] Câsim, "ed-Düktûr Cevâd Alî ve Menheciyyetühü fî Kitâbeti'l-Târîh", 181.
[106] Sirâciddîn vd., *Müntehabât*, 27.
[107] "ed-Duktûr Cevâd Ali", *Mecelletü'l-Mecmau'l-İlmiyyü'l-Irâkî* 39 (1988), 282-285.

pekişmektedir. Nitekim el-Eserî, *"Sözleri her zaman açık ve nettir; söylediği her şeyi tam anlamıyla ifade eder ve kelimelerinin ardında başka bir anlam gizlemez,"* diyerek bu özelliğini çarpıcı bir şekilde gözler önüne sermektedir.

Cevâd Ali'nin kişiliğinin yapı taşlarından birisi de hocasının "ciddiyet, sağlam irade ve bağlılık" olarak nitelendirdiği ve özellikle bağlılık konusundaki duyarlılığında açıkça görülen ilkeli duruşu oluşturmaktadır. Öyle ki, üç aylık bir hastalık sürecinin ardından hareket kabiliyetini kaybetmiş olmasına rağmen, son toplantıya katılamamanın verdiği vicdan azabını yaşaması, onun bu ilkelere olan sarsılmaz bağlılığının bir göstergesidir.

Nihai olarak hocası el-Eserî'nin de vurguladığı gibi, Cevâd Ali "dürüstlüğü, çalışkanlığı, yüksek ahlak anlayışı, bağımsızlığı ve sadakatiyle" öne çıkan bir şahsiyetti. Bu nitelikler, Cevâd Ali'nin hem insani hem de akademik düzlemde ne denli önemli ve değerli bir figür olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

İKİNCİ BÖLÜM

CEVÂD ALİ'NİN ESERLERİ

A. Kitapları

1. Târîhü'l-'Âmm (1927. Bağdat)[108]

Cevâd Ali'nin ilk eserlerinden biridir. Nitekim 1927 yılında lisedeyken İmâm-ı Âzam okulunun öğrencileri için ders kitabı olarak hazırlamıştır. [109]

2. Der Mahdi der Zwölfer- Schi'a und seine vier Safire (Thess: Phflunizersitat Hamburg-1939) (el-Mehdî'l-Müntazıru ve's-Süferâü'l-Arbaa')[110]

Müellifin akademik bir nitelik taşıyan çalışması 1939 yılında Almanya'nın Hamburg Üniversitesi'nde İslam tarihi alanındaki doktora tezidir. Bu çalışma uzun süre Almanca olarak kalmış olup ancak 2005 yılında Cezayirli Ebu'l-Îd Dûdû tarafından Arapçaya tercüme edilmiştir.[111]

Çalışma, İslam araştırmalarında görece ihmal edilmiş bir alan olan Şii inancı ve özellikle de on ikinci imam Muhammed el-Mehdî'nin "Kayıp İmam" olarak kabul edildiği dönem üzerine odaklanmaktadır. Yazar, bu dönemi tarihsel gerçekler ve efsaneler arasında ayrım yaparak incelemeyi amaçlamaktadır. Bilhassa Şii toplumunun bu dönemde yaşadığı zayıflıktan Büveyhîler dönemindeki güçlenmesine kadar olan süreci ele almaktadır.

Müellif, çalışmasını tamamlarken kendisine yardımcı olan birçok kişi ve kuruma teşekkür etmektedir. Nitekim Irak'taki Şii âlimler Hibetüddin Şehristanî ve Muhammed Hüseyin Kâşif el-Gıta'ya, Almanya'daki hocalarına, Kaiser Friedrich Müzesi İslam Bölümü Müdürü Ernst Kühnel'e, Kraliyet Prusya Bilim, Eğitim ve Halk Kültürü Bakanlığı

---

[108] Cevâd Ali, *Târîhü'l-'Âmm* (Bağdat: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1927).
[109] el-Matbaî', *Mevsûatü'l-Müfekkirîn ve'l-Üdebâü'l-Irâkiyyîn,* 19.
[110] Cevâd Ali, *Der Mahdi der Zwölfer- Schi'a und seine vier Safire* (Almanya: Hamburg Üniversitesi, 1939).
[111] Cevâd Ali, *el-Mehdî'l-Müntazir ında'ş-Şiate'l-İsnâaşariyye*, çev. Ebü'l-Îd Dûdû (Bağdat: Menşûrâtü'l-Cemel, 2005), 5.

Yabancılar Merkezi Müdürü. Reimer'e ve danışmanı R. Strothmann'a minnettarlığını dile getirmektedir.

Çalışma, öncelikle İslam'daki mezhep ayrışmasının Hristiyanlıktaki teolojik sebeplerden ziyade siyasî ve ailevî faktörlere dayandığını belirterek İsnâaşeriyye'in Müslüman nüfus içinde Sünnilerden sonra en büyük ikinci grup olduğunu vurgulamaktadır. Ardından Şii inancının temelini oluşturan imamet kavramına odaklanarak bu mezhebin adını aldığı on iki imam inancını açıklar. Peygamber'den sonra gelen ve sonuncusu Mehdi olan bu on iki imamın Şii inancı için hayati öneme sahip olduğu belirtilir.

Araştırmanın önemli bir kısmı, Şii On İki İmamcılar hakkında yapılan akademik çalışmaların eksikliğine ve bu alanda kapsamlı ve modern bir çalışmanın henüz yapılmadığına dikkat çekmektedir. Zira Browne ve Strothmann gibi araştırmacıların görüşlerine yer verilerek Şii kaynaklarının yetersizliğinin ve ön yargılı yaklaşımların bu eksikliğin sebepleri arasında olduğu ifade edilir. Son kısımda ise modern Oryantalistlerin Şii kaynaklarına yönelmeye başladığı ve bu alanda yeni çalışmalar yapıldığı belirtilse de hâlâ eski önyargıların devam ettiği ve kaynak eksikliğinin tam olarak giderilemediği vurgulanmaktadır.

Tez çalışması, Şii inancının doğru anlaşılması için ön yargısız ve titiz akademik çalışmalara ihtiyaç olduğunu vurgulayarak son bulur. Hüseyinî'nin "Tebsıratü's-Sünne" adlı eserinden bir alıntı yapılarak Şii inancı hakkında sadece sözlü rivayetlere ve önyargılı algılara dayanarak çıkarım yapmanın yanlışlığına dikkat çekilmiştir.

Doğru ve tarafsız kaynakların kullanımı, tarihsel gerçeklerin ortaya çıkarılması ve yanlış anlamaların düzeltilmesi açısından kritiktir. Çalışmada, Şiilerin Sünniler tarafından yanlış anlaşıldığı ve kötü niyetli olarak görüldüğü iddiasına karşı olarak Şiilerin de Sünniler hakkında benzer önyargılar besleyebileceği öne sürülmektedir. Nitekim Bazı Sünni şahsiyetlerin neredeyse ilahlaştırılmasına örnek olarak tasavvuf ehli ve Dört Sünni mezhepten isimler verilmektedir. Zira bu durum, Sünnilerin Hz. Ali'yi yücelten Şii pratiğini eleştirirken kendi içlerindeki benzer uygulamaları göz ardı etme paradoksunu ortaya koymaktadır.

3. Târîhu'l-Arab Kable'l-İslâm (1956-1960)

el-Mecmau'l-İlmiyyü'l-Irâkî tarafından 1956-1960 yıllarında sekiz cilt olarak yayınlanmıştır. Eser, el-Mufassal'ın taslağı mesabesinde olduğunu için ayrıntıları genişletilmiş baskısında ele alınacaktır.

4. El-Mufassal fî Târîhu'l-Arab Kable'l-İslâm (1968-1972)[112]

Cevâd Ali'nin "Târîhu'l-Arab Kable'l-İslâm" adlı eseri, İslam öncesi Arap tarihine odaklanan, alanında önemli bir boşluğu dolduran ve ansiklopedik bir bakış açısıyla kaleme alınmış on ciltlik hacimli bir çalışmadır. 1968-1972 yılları arasında yayımlanan bu genişletilmiş baskı, yazarın konuya olan derinlemesine ve kapsamlı yaklaşımının bir kanıtıdır.

Yazar önsözünde, kitabının hem önceki çalışmasından hem de genel olarak Arap tarih yazımından ayrılan yönlerini açıklamaktadır. Eser, yalnızca yeni bilgileri içermekle kalmayıp aynı zamanda kapsam, organizasyon ve sunum açısından da yenilikler barındırmaktadır. Yazarın önceki kitabının yayımlanmasından sonra Cahiliye dönemine dair yeni kaynaklara ulaşması, onun sürekli öğrenme ve kendini geliştirme çabası içinde olduğunu göstermektedir.[113]

Kitap yazma sürecinin zorluklarına değinen müellif, kaynaklara ulaşma, maddi engeller ve yayıncı bulma gibi konularda karşılaştığı güçlükleri dile getirmektedir. Ancak bu engellerin üstesinden gelerek kitabını tamamlamasının ardındaki temel gayenin, İslam öncesi Arap tarihine daha kapsamlı ve detaylı bir bakış açısı sunma isteği olduğunu vurgulamaktadır.[114]

Eserin İçeriği:

Birinci Cilt: Arap kelimesinin kökeni, Cahiliye dönemi ve dönemin kaynakları, Arap Yarımadası'nın özellikleri, Arapların Sâmîlerle ilişkisi, Arapların nesepleri, kabilelerin sosyal tabakaları ve Arapların İranlılar ve İbranilerle olan ilişkileri kapsamında Arap kavramının kökeninden Arap Yarımadası'nın coğrafi ve sosyal yapısına, Arapların diğer topluluklarla ilişkilerine kadar geniş bir çerçeve sunmaktadır.

---

[112] Cevâd Ali, *el-Mufassal fî Târîhu'l-Arab Kable'l-İslâm* (Bağdat: İntişârâtü'l-Şerîfü'r-Ridâ, 1968).
[113] Ali, *el-Mufassal*, 5.
[114] Ali, *el-Mufassal*, 8.

İkinci Cilt: Arapların Yunan ve Romalılarla ilişkisi, Arap Yarımadası'nda kurulan Main, Hadramevt, Kataban, Sebe, Himyer gibi devletler, Kuzey Arap Emirlikleri, Sâsânî ve Bizans etkisi bağlamında Arap Yarımadası'nda kurulan devletleri ve Arapların diğer medeniyetlerle etkileşimlerini ele almaktadır.

Üçüncü Cilt: Nabâti, Tedmür, Hire, Kinde ve Gassâniler gibi Arap toplulukları çerçevesinde önemli Arap kabileleri odaklanarak siyasi yapıyı detaylı bir şekilde incelemektedir.

Dördüncü Cilt: Mekke, Medine, Taif gibi önemli şehirler, Arap toplulukları ve Adnâni kabilesi içerisinde önemli Arap şehirleri üzerine yoğunlaşarak sosyal yapıyı bir şekilde ele almaktadır.

Beşinci Cilt: Yarımadadaki sosyal hayat, evler, zenginlik ve fakirlik, savaş olgusu, Eyyâmü'l-Arab ve Cahiliye Fıkhı ele alınarak dönemin sosyal hayatı değerlendirilmektedir.

Altıncı Cilt: Yarımadadaki inanç sistemleri, Arap dinleri, Tevhit ve Şirk kavramları, ruh ve nefs anlayışı, din adamları, putperestlik, Hac ve Umre, Kâ'be, Yahudilik, Hristiyanlık, Mecûsilik, Sâbilik ve Cahiliye gelenekleri esasında dönemin inanç sistemlerini ve dinî pratikleri ele almaktadır.

Yedinci Cilt: Cahiliye döneminin ekonomisi, ziraat, ticaret ve madencilik faaliyetlerini aktarmaktadır.

Sekizinci Cilt: Cahiliye dönemindeki mimari, Arap yazı sanatı, tıp ve eczacılık, takvim ve tarihler, Sâmî ve Arap dili gibi bilim ve sanat gelişmeleri incelenmektedir.

Dokuzuncu Cilt: Cahiliye şiiri ve Kariz-Recez-Kasid gibi şiir türleri, önemli şairler, Ukaz Panayırı ve şiir ravileri gibi konuları ifade edilmektedir.

Onuncu Cilt: Eserin tamamına yönelik detaylı fihristler içermektedir.

"el-Mufassal Târîhu'l-Arab Kable'l-İslâm", İslam öncesi Arap tarihine ilgi duyan araştırmacılar için başvurulacak temel kaynaklardan biri olma özelliğini taşımaktadır. Eser, kapsamlı içeriği ve detaylı analizleriyle, dönemin siyasi, sosyal, dini, kültürel ve ekonomik yapısına ışık tutmaktadır.

5. Târîhu'l-Arab fî'l-İslâm(1961-Bağdat)[115]

Cevâd Ali'nin kaleme aldığı "İslam Öncesi Arap Tarihi" kitabının devamı niteliğindeki bu eser, İslam tarihine akademik bir bakış açısı getirmeyi amaçlamaktadır. Yazar, tarihsel olayların nüanslarını titizlikle analiz ederek okura derinlemesine bir bakış açısı sunarken, aynı zamanda konuları özlü bir şekilde sentezleyip İslam tarihine dair kapsamlı bir çerçeve çizmektedir.

Eserin en önemli özelliklerinden biri, yazarın tarafsızlığını koruyarak herhangi bir dini görüşü ön plana çıkarmaktan kaçınmasıdır. Ayrıca, İslam'ın doğuşunu ve merhalelerini incelerken Cahiliye döneminin önemine de değinmekte olup bu dönemin İslam'ın ortaya çıkışı üzerindeki etkisini analiz etmektedir. Ancak Cahiliye dönemi hakkında daha detaylı bilgi edinmek isteyen okuyucuları, yazarın önceki eseri olan İslam Öncesi Arap Tarihi'ne yönlendirmektedir.

Eser, İslam tarihine eleştirel bir bakış açısı getirerek günümüz Müslüman toplumlarının sorunlarını da ele almaktadır. Zira Yazar, bu sorunların tarihsel kökenlerine inerek çözüm önerileri sunmaktan kaçınmamaktadır. Özellikle İslam dünyasında hâkim olan durgunluk ve entelektüel gerileme, yazarın üzerinde durduğu önemli konular arasındadır. Öte yandan Mekke'nin İslam tarihi açısından önemi de eser içerisinde vurgulanmış, ancak İslam öncesi döneme ait bilgi eksikliğine dikkat çekilmiştir. Yazar, bu eksikliğin giderilmesi için daha fazla araştırma yapılması gerektiğini savunmaktadır. Bunun yanı sıra Hz. Muhammed'in peygamberlik görevine başlaması ve ilk vahyin inişi detaylı bir şekilde ele alınarak olayın önemi üzerine durulmuştur. Bunun yanı sıra farklı rivayetlere yer verilmesi, olayın farklı yönlerinin anlaşılmasına katkı sağlamaktadır.

Cevâd Ali'nin bu eseri, İslam tarihine ilgi duyanlar için önemli bir kaynak niteliği taşımaktadır. Yazarın tarafsız ve objektif yaklaşımı, eserin akademik değerini artırmaktadır. Eser, İslam'ın doğuşu, gelişimi ve günümüzdeki durumu hakkında kapsamlı bir anlayış sunarak okuyucuları düşünmeye ve sorgulamaya teşvik etmektedir.

[115] Cevâd Ali, *Târîhu'l-Arab fî'l-İslâm* (Bağdat: Dâru'l-Cemel, 1961).

6. Asnâmü'l-Kitâbât (1967-Bağdat)[116]

Bu kitap, İslam öncesi Arap toplumunda putperestliğin kökenini, gelişimini ve ritüellerini ele almaktadır. İbnü'l-Kelbî ve diğer tarihçilerin teorilerine dayanarak, putperestliğin Mekke'den göç eden İsmail soyundan gelenler arasında zamanla nasıl ortaya çıktığını açıklamaktadır. Esere göre, İsmail'in soyundan gelenler arasındaki anlaşmazlıklar ve savaşlar, onların Mekke'den ayrılmalarına yol açmıştır. Ayrılanlar, kutsal topraklara olan özlemlerini dindirmek ve Harem'i anmak için yanlarında taşlar götürmüşlerdir. Bu taşlar, zamanla kutsallaştırılmış ve etrafında Kâbe'deki gibi ibadet edilen nesnelere dönüşmüştür. Başlangıçta Harem'e ve İbrahimî geleneğe bağlılık sembolü olan bu taşlar, zamanla putlara dönüşmüştür. Araştırma, bu değişimin nasıl gerçekleştiğini açıkça belirtmese de insanların zamanla sevdikleri nesnelere tapmaya başlamalarının ve İbrahimî dinin ilkelerini unutmalarının bu süreci tetiklediğini îmâ etmektedir.

Ayrıca putperest Araplar İbrahimî geleneğe ait bazı ritüelleri de sürdürmüşlerdir. Kâbe'yi kutsallaştırma, etrafında dönme, hac ve umre yapma, Arafat ve Müzdelife'de vakfe yapma, kurban kesme gibi uygulamalar, putperestlikle birlikte varlığını sürdürmüştür. Ancak bu ritüeller, zamanla putperest inançlarla harmanlanmış ve orijinal anlamlarından uzaklaşmıştır. Eserde, Nizar kabilesinin hac sırasında Allah'ı anarken putlarını da dahil eden duası, tevhîd inancının nasıl yozlaştırıldığının çarpıcı bir örneğidir. Bu dua, putperest Arapların Allah'ın varlığını kabul ettiklerini, ancak ona ortaklar koştuklarını göstermektedir. Diğer taraftan dilbilimcilerin put tanımına da yer verilerek, putları Allah'tan başka ilah olarak kabul edilen ve genellikle heykel veya tasvir şeklinde yapılan nesneler olarak açıklanmaktadır. Bunula birlikte Kur'an-ı Kerim'de putları ifade etmek için kullanılan "Asnâm" kelimesinin türevlerine de değinerek, konunun dinî literatürdeki yerine dikkat çekmektedir.

Sonuç olarak ifade etmek gerekirse bu çalışma, İslam öncesi Arap toplumunda putperestliğin kökenine, gelişimine ve pratiklerine dair kapsamlı bir bakış sunmakta olup putperestliğin tek bir olayda değil, zaman içinde aşamalı olarak ortaya çıktığını ve İbrahimî gelenekle etkileşim içinde şekillendiğini göstermektedir.

[116] Cevâd Ali, *Asnâmü'l-Kitâbât* (Bağdat: Dâru'l-Varrak, 2007).

7. Târîhu’s-Salât fî’l-İslâm (1968- Bağdat)[117]

Türkçeye çevrilmiş olan bu eser İslam'da namaz ibadetinin kökenleri ve gelişimine dair metodolojik bir bakış açısı sunarak araştırmacıların karşılaştığı temel zorluklara dikkat çekmektedir. Yazar, namazın farz olduğunu belirten temel kaynağın Kur'an-ı Kerim olduğunu vurgulayarak başlamaktadır. Ancak Kur'an'ın ayetlerinin çoğunlukla açıklama ve detaydan yoksun olduğunu, bu nedenle namazın tarihsel gelişimini araştırırken hadis, tefsir, esbâb-ı nüzûl, siyer ve tarih gibi diğer İslami kaynaklara başvurmanın zorunlu olduğunu belirtmektedir.

Eserin odak noktası, bu ikincil kaynakların güvenilirliği ve tutarlılığı konusundaki sorunlardır. Yazar, bu ilimleri tedvin eden âlimlerin, kendilerinden önceki âlimlerden şifahi olarak aktarılan rivayetlere dayandıklarını ve bu rivayetlerin yazılı olarak kaydedilmesinin çok daha sonra başladığını açıklamaktadır. Bu durum, rivayetlerin doğruluğunun ve güvenilirliğinin teyit edilmesini zorlaştırmaktadır. Ayrıca müellif, âlimlerin ravilerin güvenilirliğini değerlendirmek için cerh ve ta'dil gibi yöntemler kullandıklarını kabul etmekle birlikte, asıl sorunun rivayetlerin içeriğinin ve metninin aynı titizlikle incelenmemiş olması olduğunu savunmaktadır. Bu durum, günümüzde senetleri güçlü olan ancak içerikleri birbiriyle çelişen çok sayıda rivayetle karşı karşıya kalmamıza neden olmaktadır.

Çalışmada, bu çelişkili rivayetlere örnek olarak beş vakit namazın ve abdestin farz kılınma zamanıyla ilgili farklı görüşler gösterilmektedir. Bazı rivayetler namazın peygamberliğin ilk gününde farz kılındığını belirtirken, diğerleri İsrâ ve Mirâç hadisesinde farz kılındığını iddia etmektedir. Yazar, bu çelişkilerin temel nedeninin, ravilerin rivayet ettikleri haberin içeriğini ve bağlamını yeterince dikkate almaksızın, sadece senetlerine odaklanmaları olduğunu ileri sürmektedir.

Sonuç olarak, eserde İslam'da namazın kökenleri ve gelişimini araştırırken karşılaşılan metodolojik zorluklara dikkat çekmekte ve bu zorlukların üstesinden gelmek için rivayetlerin hem senetlerinin hem de içeriklerinin titizlikle incelenmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Yazar, kendi araştırmasının namazın Medine döneminde şekillendiği

[117] Cevâd Ali, *Târîhu’s-Salât fî’l-İslâm* (Bağdat: Manşûrâtü’l-Cemel, 1968).

ve son hâlini aldığı sonucuna ulaştığını belirterek, Mekke döneminin bu ibadetin ortaya çıkması için uygun koşullara sahip olmadığına işaret etmektedir.

B. MAKALELER

1. Tarih Konulu Makaleler

a. Mevâridü Târîhü'l-Fars ve'r-Rûm (1951)[118]

Cevâd Ali'nin ele aldığı bu çalışma, Muhammed ibn Cerîr et-Taberî'nin *Târîḫu'r-Rusül ve'l-Mülûk* adlı eserin İslam tarih yazımında müstesna bir yere sahip olsa da eserin Pers ve Roma dönemlerine dair sunduğu bilgiler bazı metodolojik ve içeriksel açılardan eleştirilere maruz kaldığını ifade etmektedir. Özellikle rivayetlerin senetsiz kullanımı, Taberî'nin kaynaklarının tespitini ve bilginin güvenilirliğinin değerlendirilmesini güçleştirmektedir.

Eser, Pers tarihine diğer dönemlere kıyasla daha geniş yer ayırması ve Sasani dönemini müstakil bir başlık altında incelemesiyle dikkat çekmektedir. Bu durum, *Târîḫu'r-Rusül ve'l-Mülûk*'u Pers tarihi araştırmaları için önemli bir kaynak haline getirmekle birlikte, diğer Arap tarihçilerinin eserlerinde mevcut olan bazı bilgilerin eksikliği gibi bir sorunu da beraberinde getirmektedir. Ayrıca, özellikle Pişdâdîler ve Kayanîler dönemlerine dair anlatılarda mitolojik unsurların ve efsanelerin yoğunluğu dikkat çekmektedir. Her ne kadar Sasani dönemi anlatıları görece daha tarihsel bilgilere dayansa da Taberî'nin bu dönem için temel kaynağı olarak kabul edilen İbnü'l-Kelbî'nin eserlerindeki tarihsel tutarsızlıklar, Sasani dönemine dair bilgilere de şüpheyle yaklaşılmasını gerektirmektedir.

Sonuç olarak *Târîḫu'r-Rusül ve'l-Mülûk*, Pers ve Roma dönemlerine dair kıymetli bilgiler sunmakla birlikte, bu bilgilerin kullanımı esnasında metodolojik ve içeriksel eleştirilerin göz önünde bulundurulması elzemdir. Rivayetlerin belirsizliği, mitolojik unsurların yoğunluğu ve kaynakların güvenilirliği konusundaki soru işaretleri, eserin bu dönemlere dair sunduğu bilgilerin tarihsel gerçekliği konusunda eleştirel bir yaklaşımı zorunlu kılmaktadır. Yapılacak araştırmaların Taberî'nin kullandığı kaynakları derinlemesine incelemesi ve sunduğu bilgileri diğer tarihsel verilerle karşılaştırması, eserin Pers ve

[118] Cevâd Ali, "Mevâridü Târîhü'l-Fars ve'r-Rûm", *Mecelletü'l-Mecmau'l-İlmiyyü'l-Irâkî* 2 (1951), 135-190.

Roma tarihine dair aktardığı bilgilerin güvenilirliği ve tarihsel değeri hakkında daha kesin yargılara ulaşılmasını sağlayacaktır.

b. Mevâridü Târîhi'l-Arab Kable'l-İslâm (1954)[119]

Cevâd Ali'nin ele aldığı bu makalede Muhammed ibn Cerîr et-Taberî'nin *Târîḫu'r-Rusül ve'l-Mülûk* adlı eserin İslam öncesi Arap tarihine dair kapsamlı bir anlatı sunmayı hedeflemese de bu döneme dair dağınık ve çoğunlukla diğer tarihsel anlatılara entegre edilmiş bilgiler sunduğu ifade edilmektedir. Özellikle Hîre merkezli Lahmîler ve Gassânîler dönemi, Taberî'nin Pers ve Roma tarihine dair anlatıları içerisinde kendine yer bulmaktadır.

Eserin İslam öncesi Arap tarihine dair sunduğu bilgiler, temelde İbn el-Kelbi gibi rivayetçilere ve Farsçadan Arapçaya çevrilen bazı eserlere dayanmaktadır. Hîre ve Enbar'ın erken dönemlerine dair bilgiler başta olmak üzere, Taberî'nin sıklıkla İbnü'l-Kelbî'nin rivayetlerine başvurduğu gözlemlenmektedir. Her ne kadar Taberî, farklı rivayetler arasındaki tutarsızlıkların farkında olduğunu eserde belli etse ve çeşitli görüşleri okuyucuya sunmaktan çekinmese de kullandığı kaynakların tarihsel güvenilirliği konusundaki soru işaretleri giderilememektedir.

Âd, Semûd, Cedîs gibi önemli İslam öncesi Arap kabilelerine dair bilgiler de eserde yer almaktadır. Taberî, bu kabilelerin tarihini anlatırken genellikle İbn İshâk'ın *"Sîretü'n-Nebî"* adlı eserine başvurmaktadır. Ancak çalışmanın İslam öncesi Arap tarihine dair sunduğu bilgilerin en temel sorunu, İbnü'l-Kelbî gibi rivayetçilere olan bağımlılıktan kaynaklanmaktadır. Nitekim onun rivayetlerindeki mitolojik unsurlar ve tarihsel tutarsızlıklar, Taberî'nin eserindeki bilgilerin güvenilirliği konusunda şüphe uyandırmaktadır.

Sonuç olarak, çalışmada İslam öncesi Arap tarihine dair bazı önemli bilgiler sunmakla birlikte, bu bilgilerin kullanımı esnasında kaynakların güvenilirliği ve tarihsel doğruluk konularında dikkatli olunması gerekmektedir. Gelecek araştırmaların, Taberî'nin kullandığı kaynakları derinlemesine incelemesi ve sunduğu bilgileri arkeolojik ve

[119] Cevâd Ali, "Mevâridü Târîhü'l-Arab Kable'l-İslâm", *Mecelletü'l-Mecmau'l-İlmiyyü'l-Irâkî* 3 (1954), 16-56.

epigrafik verilerle karşılaştırması, eserin İslam öncesi Arap tarihine dair sunduğu bilgilere ilişkin daha kesin yargılara ulaşılmasını sağlayacaktır.

c. Abdullah b Sebe (1958)[120]

Yazar bu çalışmasında Abdullah b. Sebe, İslam tarihinin erken dönemlerindeki, özellikle Hz. Osman döneminde başlayan ve Hz. Ali'nin şehadetiyle sonuçlanan fitne olaylarıyla ilişkilendirilen tartışmalı bir figürü konu almaktadır. Kökeni ve rolü hakkında kesin bilgiler sunan birincil kaynakların eksikliği, tarihçiler arasında süregelen bir tartışma konusu olmasına yol açmıştır. Çoğu kaynak, Abdullah b. Sebe'nin Yemenli bir Yahudi olduğunu ve sonradan Müslüman olduğunu belirtir. Ancak, "İbnü's-Sauda" lakabı ve annesinin kökenine dair rivayetler, bu konuda net bir bilgi sunmamaktadır. Ayrıca bazı tarihçiler, Sebe'nin tarihsel bir kişilik değil, siyasi ve dini çekişmelerin ortasında ortaya atılmış bir hayal ürünü olduğunu savunmaktadır. Bu görüşe göre, Sebe figürü, belirli grupların veya kişilerin suçlanmasında kullanılan bir araç haline gelmiştir. Taberî ve İbn Kesir gibi tarihçiler, Sebe'nin fitneleri körüklemek için çeşitli provokasyonlarda bulunduğunu ve Hz. Osman aleyhinde karalama kampanyaları yürüttüğünü aktarır. Ancak, bu iddiaları destekleyen güçlü kanıtlar sunulmamaktadır. Nitekim Sebe hakkındaki bilgilerin çoğu, Taberî, İbn Haldûn ve Câhız gibi daha sonraki dönem tarihçilerinin eserlerine dayanmaktadır. Bu kaynaklar, olaylardan yüzyıllar sonra kaleme alınmış ve dönemin siyasi ve mezhepsel eğilimlerinden etkilenmiş olabilir. Sebe'nin gerçek rolünü tespit etmek için mevcut kaynakları eleştirel bir bakış açısıyla değerlendirmek ve rivayetlerin güvenilirliğini sorgulamak önemlidir.

Sonuç olarak Abdullah b. Sebe, İslam tarihinin erken dönemlerindeki fitne olaylarının anlaşılmasında önemli bir figür olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak, hakkında kesin yargılara varmak için yeterli bilgi bulunmamaktadır. Onun tarihsel kişiliği, rolü ve etkisi, tarihçiler arasında süregelen bir tartışma konusu olmaya devam etmektedir.

d. Hazrat 'Umar ke Sarkâri Khutut (Hazreti Ömer'in Resmi Mektupları-1960)[121]

Cevâd Ali'nin ele aldığı bu makalede Hurşit Ahmet Faruk tarafından kaleme alınan "Hazrat Umar ki Sarkari Khutut" (Hz. Ömer'in Resmi Mektupları), Halife Ömer'in valilerine ve memurlarına gönderdiği emir ve mektupları derleyerek Urduca çeviri ve

[120] Cevâd Ali, "Abdullah bin Sebe", *Mecelletü'l-Mecmau'l-İlmiyyü'l-Irâkî* 6 (1958), 729-751.
[121] Cevâd Ali, "Hazrat 'Umar ke Sarkâri Khutut", *Mecelletü'l-Mecmau'l-İlmiyyü'l-Irâkî* 8 (1960), 353-354.

açıklamalarla sunan önemli bir çalışmayı tanıtmaktadır. 1984 yılında "Nedvet el-Musannifîn" yayınevi tarafından basılan eser, 104 sayfadan oluşmaktadır.

Dört ana bölümden oluşan kitapta, giriş bölümünde Hz. Ömer döneminin tarihsel ve siyasi arka planı ele alınmakta, ardından emir ve mektupların toplanması, Urduca çevirileri ve detaylı açıklamaları sunulmaktadır. Son bölümde ise, haritalara, biyografilere ve ek bilgilere yer verilerek eserin anlaşılırlığı artırılmıştır.

"Hazrat Umar ki Sarkari Khutut", erken dönem İslam tarihi ve yönetimine ilgi duyan araştırmacılar için başvurulabilecek önemli bir kaynaktır. Hurşit Ahmet Faruk'un titiz çalışması, dağınık haldeki resmi yazışmaları bir araya getirerek, Hz. Ömer döneminin siyasi, sosyal ve idari yapısına dair önemli bilgiler sunmaktadır. Urduca çeviriler ve detaylı açıklamalar, eserin daha geniş bir kitle tarafından anlaşılmasını sağlarken, görsel ve ek materyaller de metinlerin daha iyi kavranmasına yardımcı olmaktadır.

e. Mevâridü Târîhi'l-Hılâfet (1961)[122]

Bu çalışma, Taberî'nin İslam tarihinin erken dönemi, özellikle de Halifelik dönemi hakkındaki eserlerinde kullandığı kaynakları eleştirel bir bakış açısıyla incelenmektedir. Taberî, bu dönemle ilgili bilgi akışının henüz nispeten yeni olduğu bir dönemde yazdığı için kullandığı kaynakların analizi, tarih yazımındaki metodolojisini ve tarihsel olaylara yaklaşımını anlamak açısından büyük önem taşımaktadır.

Makalede belirtildiği gibi Taberî, Halifelik dönemi, özellikle de Hz. Ebû Bekir dönemi hakkında bilgi edinmek için geniş bir kaynak yelpazesine başvurmuştur. Bu kaynaklar arasında İbn İshâk, Vâkıdî, İbnü'l-Kelbî gibi önemli tarihçilerin yanı sıra Zübeyr b. Bekkâr gibi daha spesifik konulara odaklanan yazarların eserleri de bulunmaktadır.

Taberî'nin kaynak kullanımındaki en dikkat çekici özelliklerden biri, farklı rivayetleri bir araya getirme ve bunları eleştirel bir şekilde değerlendirme yöntemidir. Örneğin, Hz. Ebu Bekir'in halifeliği ile ilgili olarak Ali b. Meslem, İbn Humeyd ve Ubeydullah b. Saîd gibi farklı ravilerin rivayet zincirlerine yer vermesi, konuya farklı açılardan yaklaşma çabasını göstermektedir. Bununla birlikte, Taberî'nin kaynak kullanımı bazı eleştirilere de maruz kalmıştır. Özellikle Seyf b. Ömer gibi bazı ravilerin güvenilirliği tarihçiler arasında tartışma konusu olmuştur. Ancak Taberî, Seyf b. Ömer'in rivayetlerini kullanırken dahi,

[122] Cevâd Ali, "Mevâridü Târîhu'l-Hılâfet", *Mecelletü'l-Mecmau'l-İlmiyyü'l-Irâkî* 8 (1961), 425-436.

"Seyf b. Ömer'den, Ebu Damra'dan, babasından, Asım b. Adi'ye kadar uzanır" şeklinde detaylı bir rivayet zinciri sunarak okuyucusuna kaynağını sorgulama imkânı tanımaktadır.

Sonuç olarak, Taberî'nin Halifelik dönemi kaynakları üzerine yaptığı titiz çalışma, onun tarih yazımındaki titizliğini ve güvenilirliğini ortaya koymaktadır. Farklı rivayetleri bir araya getirme, rivayet zincirlerini detaylı bir şekilde sunma ve eleştirel bir bakış açısıyla yaklaşma gibi yöntemleri, Taberî'nin tarih yazımına yaptığı önemli katkılardandır. Ayrıca bu çalışma, Taberî'nin Halifelik dönemi kaynakları hakkında genel bir bakış sunsa da gelecekte yapılacak daha derinlemesine araştırmalarla bu kaynakların daha detaylı bir şekilde incelenmesi ve tarih yazımındaki metodolojisinin daha iyi anlaşılması mümkündür.

f. Târîhu ınde'l-Arab Mâ Kable'l-İslâm (1982)[123]

İslam öncesi Arap toplumlarında tarih yazımı, sistematik bir disiplin olmaktan ziyade, önemli olayları ve zamanı kavramsallaştırmak için kullanılan çeşitli yöntemlerin bir bileşimini yansıtıyordu. Yazılı kaynakların kıtlığı, sözlü geleneğin ve kolektif hafızanın tarihsel bilginin aktarılmasında hayati bir rol oynadığı anlamına geliyordu. Bu bağlamda Bîrûnî'nin çalışmaları, bu dönemin tarih yazımını anlamak için paha biçilmez bir kaynak sunmaktadır. Zira Bîrûnî, Hz. İbrahim ve İsmail'in Kâbe'yi inşa etmelerinin, özellikle İsmail'in soyundan gelen Araplar için tarihsel bilincin oluşumunda merkezi bir öneme sahip olduğunu ileri sürer. Ancak zamanla, Tihâme bölgesinden göç eden Arap toplulukları, kendi göçlerini tarihsel anlatılarının başlangıç noktası olarak benimsemeye başladılar. Bu durum, farklı tarihsel başlangıç noktalarının ortaya çıkmasına ve Arap toplumları arasında tarihsel yorumlarda bir çeşitliliğe yol açtı.

Bîrûnî ayrıca, Kâbe'nin inşasıyla başlayan tarih yazımının durağan bir olgu olmadığını, zaman içinde "Hainlik Yılı" gibi önemli olaylar etrafında yeniden şekillendiğini ve yeniden yorumlandığını vurgular. Benzer şekilde, Kâb b. Luhay'in ölümü ve "Fil Yılı" gibi olaylar, İslam öncesi Arap tarih yazımında kronolojik sınır taşları olarak işlev görmüştür. Bununla birlikte, Diyarbekrî gibi diğer tarihçiler, Biruni'nin sunduğu kronolojiye alternatif bakış açıları sunarak, Kâb b. Luhay'in ölümünün zamanlaması konusunda farklı görüşler ortaya koymaktadır. Bu durum, İslam öncesi Arap tarih

[123] Cevâd Ali, "et-Târîhu ınde'l-Arab Mâ Kable'l-İslâm", *Mecelletü'l-Mecmau'l-İlmiyyü'l-Irâkî* 33 (1982), 3-54.

yazımının tekdüze bir anlatıdan ziyade, farklı yorumlara ve kronolojik yeniden yapılandırmalara açık olduğunu göstermektedir.

Sonuç olarak, İslam öncesi Arap toplumlarında tarih yazımı, yazılı kaynakların sınırlı olmasına rağmen, zamanı ve önemli olayları kaydetmek için kullanılan farklı yöntemlerin bir sentezini yansıtmaktadır. Bu dönemdeki tarih anlayışı, daha çok sözlü kültür ve kolektif hafızaya dayanmakla birlikte, Arapların zamanı ve tarihi algılama biçimleri hakkında önemli bilgiler sunmaktadır.

g. el-Müdevvinâtü'l-Arabiyye limâ Kable'l-İslâm (1980)[124]

Yazarın bu çalışmasına göre İslam öncesi Arap yazıtları, Arap Yarımadası'nın kültürel ve dilsel çeşitliliğini yansıtan zengin bir bilgi kaynağıdır. Kuzey ve güney Arap lehçelerinde yazılmış bu yazıtlar, çoğunlukla kişisel olaylar, mülkiyet kayıtları gibi konulara odaklanmaktadır. Güney Arap yazıtları, krallıkların siyasi ve sosyal yapısı hakkında daha fazla bilgi sunarak, savaşlar, altyapı projeleri ve hukuki metinler gibi konuları da ele almaktadır.

Edebî metinlerin görece azlığı, bu alanda daha fazla araştırma yapılmasını gerekli kılmaktadır. Bu durum, kısmen yüzey araştırmalarının yaygınlığına ve edebi eserlerin yazıldığı ve saklandığı organik materyallerin (deri, papirüs vb.) zaman içinde kolayca yok olmasına bağlanabilir. Bununla birlikte, İbn Haldûn gibi alimlerin gözlemleri ve Tübba' krallarına atfedilen şiirler gibi kanıtlar, sözlü ve yazılı edebiyatın varlığına işaret etmektedir.

İslâm öncesi Arap yazıtları, Arap toplumlarının tarihini, dilini ve kültürünü anlamak için vazgeçilmez bir kaynaktır. Edebi üretimin kapsamını tam olarak değerlendirebilmek için daha fazla arkeolojik keşif ve metin analizi çalışmaları beklenmektedir. Bu çalışmalar, sözlü geleneklerle yazılı metinler arasında daha sağlam bağlantılar kurarak, İslam öncesi Arap edebiyatının karmaşıklığına ışık tutacaktır.

[124] Cevâd Ali, "el-Müdevvinâtü'l-Arabiyye limâ Kable'l-İslâm", *Mecelletü'l-Mecmau'l-İlmiyyü'l-Irâkî* 31 (1980), 196-240.

h. Mukavvimâtü'd-Devletü'l-Arabiyye Kable'l-İslâm (1987)[125]

Bu çalışma, İslam öncesi Arap Yarımadası'ndaki devlet oluşumlarını ve bu devletlerin temel unsurlarını ele almaktadır. Özellikle Güney Arabistan'da varlık gösteren Main, Gatafan ve Sebe gibi siyasi yapılar, coğrafi sınırlar, ortak dil ve inanç sistemleri, savunma ve iç güvenlik mekanizmaları ve düzenli vergi toplama sistemleri gibi temel devlet unsurlarını büyük ölçüde karşılamaktaydı. Ancak, "devlet" kavramının bu dönemdeki algılanışı ve kullanımı hâlâ belirsizlikler taşımaktadır. Zira "Devlet" (دولة) teriminin dönemin epigrafik materyallerinde seyrek kullanımı, kavramın henüz tam olarak yerleşmemiş olabileceği veya mevcut kaynakların yetersizliğine işaret edebilir. Benzer şekilde, "hükümet" kavramına doğrudan bir karşılık bulunmamakla birlikte, "محكم" gibi terimlerin analizleri, dönemin siyasi ve idari pratiklerine dair ipuçları sunmaktadır.

İslam öncesi Arap toplumlarının siyasi organizasyonunu tam olarak anlamak için daha fazla araştırmaya ihtiyaç duyulmaktadır. Özellikle "devlet" ve "hükümet" gibi kavramların dönemin bağlamındaki anlamlarının deşifre edilmesi, bu alandaki bilgi boşluklarının doldurulmasında kritik öneme sahiptir.

i. Usûlü'l-Hikem ınde'l-Arabi'l-Cünûbiyye (1980[126]*)*

Yazarın bu makalesi İslam öncesi Güney Arabistan medeniyetini anlama yolculuğumuzda, müsned yazıtları eşsiz bir kaynak niteliği taşımaktadır. Nitekim bu yazıtlar olmasaydı, özellikle yönetim, idare ve yasama gibi konularda, bu medeniyetin siyasi yapısı hakkında bilgi edinmemiz neredeyse imkânsız hale gelirdi. Zira İslam kaynakları ve Yemen rivayetleri, bu konuda sınırlı ve genellikle efsanelerle örülü bilgiler sunmaktadır.

Müsned yazıtları, M.S. 6. yüzyıla kadar uzanan bir dönemi kapsayarak, bize Güney Arabistan'daki krallıkların yapısı hakkında önemli ipuçları sunmaktadır. Bu dönem, İslam'ın doğuşuna yakınlığı nedeniyle ayrıca önem taşımaktadır. 6. yüzyıl Güney Arabistan'ının siyasi, sosyal ve dini dinamiklerini anlamak, İslam'ın ortaya çıktığı ortamı daha iyi kavramamıza yardımcı olacaktır. Öte yandan yazıtlar, bize "Mukarrib" adı verilen ve hem dini hem de dünyevi otoriteyi elinde bulunduran kral-rahiplerin

[125] Cevâd Ali, "Mukavvimâtü'd-Devletü'l-Arabiyye Kable'l-İslâm", *Mecelletü'l-Mecmau'l-İlmiyyü'l-Irâkî* 38 (1987), 3-29.
[126] Cevâd Ali, "Usûlü'l-Hikem ınde'l-Arabi'l-Cünûbiyye", *Mecelletü'l-Mecmau'l-İlmiyyü'l-Irâkî* 31 (1980), 37-78.

varlığından bahsetmektedir. Bu sistem, Batı terminolojisindeki teokrasi kavramına benzemektedir. Mukarribler, tanrıların iradesini temsil ediyor, tapınakları yönetiyor ve aynı zamanda halkın dünyevi işlerini de yürütüyordu. Zamanla, "mukarrib" unvanının yerini "kral" unvanının aldığı görülmektedir. Bu değişimin nedenleri tam olarak bilinmemekle birlikte, diğer hükümdarlarını taklit etme isteğinin bir sonucu olabileceği düşünülmektedir. Yazıtlar ayrıca, farklı ailelerden gelen iki kralın ortaklaşa hüküm sürdüğü durumları da ortaya koymaktadır. Bu durum, Güney Arabistan'daki siyasi ittifakların ve güç dengelerinin karmaşıklığını gözler önüne sermektedir.

Müsned yazıtları, İslam öncesi Güney Arabistan'ın hükümet sistemini anlamamız için paha biçilmez bir kaynak niteliği taşımaktadır. Bu yazıtlar, bize mukarriblerin ve kralların rolü, veraset sistemi, yönetim şekilleri ve siyasi ittifaklar hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Ancak, mevcut kaynakların sınırlı olması ve bazı konularda belirsizlikler içermesi nedeniyle, bu dönemin siyasi yapısını tam olarak anlamak hâlâ mümkün değildir.

j. Mevâridü Târihu'l-Mes'ûdî (1988)[127]

10. yüzyıl Arap tarihçi ve coğrafyacısı Ebü'l-Hasen Ali b. Hüseyin el- Mes'ûdî (öl. 345/956), İslam'ın Altın Çağı'nın en üretken ve etkili bilginlerinden biri olarak kabul edilir. Geniş çaplı seyahatleri ve ansiklopedik çalışmaları, ona "Arapların Herodot'u" lakabını kazandırmıştır. Bu makale, Mes'ûdî'nin tarih yazımına katkılarını, kullandığı kaynakları, eserlerindeki anlatı tekniklerini ve tarihsel analizdeki yerini eleştirel bir bakış açısıyla incelenmektedir.

Mes'ûdî, tarih yazımında hem yazılı kaynaklardan hem de sözlü geleneklerden yararlanmıştır. Resmî belgeler, önceki tarihçilerin eserleri, dini metinler ve edebi eserlerin yanı sıra seyahatleri sırasında tanık olduğu olaylar ve yerel halktan dinlediği hikayeler de tarihsel anlatısını şekillendirmiştir. Ancak, Mes'ûdî'nin bazı bilgileri doğrulamak için kullandığı yöntemler ve kaynakların güvenilirliği günümüz tarihçileri tarafından sorgulanmaktadır. Özellikle efsanelere, mitolojik unsurlara ve anekdotlara olan ilgisi, bazı tarihsel bilgilerinin doğruluğu konusunda şüphe uyandırabilmektedir.

[127] Cevâd Ali, "Mevâridü Târihu'l-Mes'ûdî", *Mecelletü'l-Mecmau'l-İlmiyyü'l-Irâkî* 38 (ts.), 231.

Mes’ûdî'nin eserleri, akıcı bir üslup, canlı tasvirler ve ilgi çekici anekdotlarla doludur. Tarihi olayları kronolojik bir sırayla sunmak yerine, tematik bir yaklaşım benimsemiş ve konular arasında bağlantılar kurarak okuyucunun ilgisini canlı tutmayı amaçlamıştır. Coğrafi keşiflere, farklı kültürlere ve dinlere olan ilgisi, eserlerine zengin bir içerik kazandırmış ve onu döneminin diğer tarihçilerinden ayırmıştır.

Mes’ûdî 'nin tarih yazımına katkıları yadsınamaz. Geniş tarih ve coğrafya bilgisini harmanlayarak, İslam dünyasının ötesine geçen bir dünya tarihi sunma çabası takdire şayandır. Ancak, eleştirel bir bakış açısıyla, eserlerindeki bazı eksikliklere de dikkat çekmek gerekir. Bunlar arasında, olayların kronolojisindeki hatalar, kaynakların eleştirel bir şekilde değerlendirilmemesi ve zaman zaman gerçeklerle efsanelerin birbirine karıştırılması sayılabilir. Buna rağmen, Mes’ûdî'nin eserleri, 10. yüzyıl İslam dünyasının zihin dünyasına, kültürel değerlerine ve tarih anlayışına ışık tutması açısından büyük önem taşımaktadır. Eserleri, sonraki dönem tarihçilerini etkilemiş ve günümüz tarihçileri için hâlâ değerli birer kaynak niteliği taşımaktadır.

2. Dil Bilimsel Konulu Makaleler

a. Mu’camü’l-Mustalahâti’l-Ilmiyye (1954)[128]

Irak Bilim Akademisi, bilimsel terimlerin Arapçalaştırılması sürecine büyük önem atfetmekte ve bu alandaki çalışmalarında sistematik ve iş birliğine dayalı bir metodoloji benimsemektedir. Akademi, 1952 yılından itibaren yayınladığı dergide de belirttiği üzere, terimlerin dilin en önemli yapı taşlarından biri olduğu ve bu nedenle terim çalışmalarına özel bir ihtimam gösterilmesi gerektiği görüşünü savunmaktadır.

Irak Bilim Akademisi'nin terim Arapçalaştırma sürecinde izlediği temel adımlar şunlardır:

Terimin Kökeni ve Anlamının İncelenmesi: Öncelikle, ele alınan terimin uzmanlık alanındaki tanımı, anlamı, kökeni ve tarihsel gelişimi detaylı bir şekilde araştırılır. Bu aşamada, ilgili bilim dallarındaki uzmanların görüşlerine ve alanın temel kaynaklarına başvurulur.

[128] “Mu’camü’l-Mustalahâtü’l-Ilmiyye”, *Mecelletü’l-Mecmau’l-İlmiyyü’l-Irâkî* 3 (1954), 211-221.

Arapçadaki Karşılıkların Tespiti: Terimin anlamını karşılayabilecek uygun Arapça kelimeler, eski ve yeni Arapça kaynaklar taranarak tespit edilir. Bu süreçte, dilbilgisi kurallarına uygunluk, akıcılık ve anlam bütünlüğü gibi kriterler göz önünde bulundurulur.

Diğer Arap Dili Akademileriyle Görüş Alışverişi: Tek taraflı kararlar almaktan kaçınan Akademi, Arap dünyasının farklı bölgelerindeki dilbilimciler ve uzmanlarla iş birliğini önemser. Bu doğrultuda, Kahire'deki Arap Dili Akademisi ve Şam'daki Arap Bilim Akademisi başta olmak üzere diğer Arap ülkelerindeki ilgili kurumların çalışmaları ve yayınları incelenir.

Geçici Karar ve Geri Bildirim Süreci: Belirlenen Arapça karşılık, kesinleşmeden önce bir yıl süreyle geçici olarak kabul edilir. Bu süre zarfında, terim alanında çalışan uzmanlardan ve diğer Arap Dili Akademilerinden gelecek geri bildirimler ve eleştiriler değerlendirilir.

Kesin Karar ve Yayım: Geri bildirimler doğrultusunda gerekli görüldüğü takdirde düzeltmeler yapılarak terimin Arapça karşılığı kesinleştirilir ve Akademi'nin resmi yayınlarında duyurulur.

Akademi, terim Arapçalaştırma çalışmalarında sürekli gelişimi ve katılımcılığı teşvik eder. Bu amaçla, Irak ve diğer Arap ülkelerindeki tüm uzmanları, dil bilimcileri ve oryantalistleri, görüşlerini ve eleştirilerini paylaşmaya davet eder. Akademi'nin bu titiz ve iş birliğine dayalı yaklaşımı, Arapça'nın bilim dili olarak gelişimi ve zenginleşmesi açısından büyük önem taşımaktadır.

b. Lehcetü'l-Kur'an (1955)[129]

Bu çalışma, Kur'an-ı Kerim'in dilini ve özellikle de hangi Arap lehçesiyle indirildiği konusunu ele almaktadır. "Apaçık bir Arapça" ifadesinin (Nahl, 16:103; Şuara, 26:195; Fussilet, 41:3) belirli bir lehçeye işaret etmediği göz önünde bulundurularak, "yedi harf" hadisi ve yorumları incelenmiştir.

Çalışmada, "yedi harf" kavramının, Arap kabileleri arasında var olan farklı telaffuz, sözcük dağarcığı ve dilbilgisi yapılarını temsil ettiği ve Kur'an'ın bu farklılıkları kapsayacak şekilde indirildiğini gösterdiği savunulmaktadır. Bu durum, Kur'an'ın

[129] Cevâd Ali, "Lehcetü'l-Kur'an", *Mecelletü'l-Mecmau'l-İlmiyyü'l-Irâkî* 3 (1955), 270-294.

evrensel mesajının farklı Arap topluluklarına ulaştırılmasında lehçe çeşitliliğinin önemine işaret eder.

Hadisin Ömer b. Hattab, Osman b. Affan ve İbn Abbâs gibi önemli sahâbîlere dayanan rivayet zincirleri değerlendirilmiş ve hadisin amacının, farklı lehçeler kullanan sahâbîlerin Kur'an'ı anlama ve okumada karşılaşabilecekleri zorlukları gidermek olduğu vurgulanmıştır.

Kur'an'ın hangi lehçeyle indirildiği sorusuna kesin bir cevap vermenin mümkün olmadığı, ancak "yedi harf" hadisinin farklı lehçe ve okuyuşlara izin verildiğini gösterdiği belirtilmiştir. Bu durum, Kur'an'ın evrenselliğini pekiştirirken, Mushaf'ta Kureyş lehçesinin esas alındığı da göz önünde bulundurulması gereken bir noktadır.

c. Tedvînü'ş-Şi'ri'l-Câhiliyye (1956)[130]

Cahiliye dönemi Arap şiirinin yazılı hale nasıl ve ne zaman geldiği, Arap edebiyatının en tartışmalı konularından biridir. Elimizde bu döneme ait, sözlü gelenekle aktarılan ve ancak İslam döneminde yazıya geçirilen zengin bir şiir külliyatı bulunmaktadır. Ancak bu şiirlerin ait oldukları dönemde yazılıp yazılmadığı, yazılı kaynakların yokluğu ve çelişkili rivayetler nedeniyle netlik kazanmamış bir meseledir.

Cevâd Ali'nin çalışması, bu konudaki temel argümanları özetleyerek önemli bir tartışmayı gündeme getirmektedir. Bir yandan, cahiliye dönemi Araplarının şiirlerine büyük önem verdiği ve onları korumak için çaba gösterdiği, hatta bazı önemli şiirlerin Kâbe'ye asıldığı rivayet edilir. Bazı şairlerin okur-yazar olduğu ve şiirlerini kaydettiği de iddia edilir. Hatta Hira gibi merkezlerde Arapça yazılı eserlerin bulunduğu ve bunların İslam'ın gelişiyle birlikte ortaya çıktığı öne sürülür.

Diğer yandan, bu iddiaları destekleyecek somut kanıtların eksikliği dikkat çekicidir. Cahiliye dönemine ait olduğu iddia edilen yazılı metinlerin çoğu, daha sonraki dönemlere ait sahtekarlıklar olarak değerlendirilmektedir. Yazının yaygın olmadığı ve şiirlerin sözlü kültürün bir parçası olarak korunduğu görüşü de güçlü argümanlara sahiptir.

Cahiliye dönemi şiirinin yazıya geçirilmesi meselesi, kesin bir cevaba ulaşmanın zor olduğu bir bilmece olarak kalmaktadır. Elimizdeki veriler, hem şiirlerin yazılı olarak kaydedilmiş olabileceği hem de sadece sözlü gelenekle aktarılmış olabileceği

[130] Cevâd Ali, "Tedvînü'ş-Şi'ri'l-Câhiliyye", *Mecelletü'l-Mecmau'l-İlmiyyü'l-Irâkî* 4 (1956), 520-563.

ihtimallerini desteklemektedir. Bu konuda daha fazla araştırma ve arkeolojik keşiflere ihtiyaç duyulmaktadır.

d. Târîhu'l-Edebü'l-Arabiyye (1960)[131]

Cevâd Ali'nin bu çalışması, Carl Brockelmann tarafından kaleme alınan ve Abdülhalim en-Necar tarafından Arapçaya çevrilen "Târîhu'l-Edebü'l-Arabiyye" (Arap Edebiyatı Tarihi), İslam öncesi dönemden modern döneme Arap edebiyatının gelişimini kronolojik olarak inceleyen eser hakkındaki görüşlerini ifade etmektedir. Brockelmann'a ait olan eser, Arap edebiyatının erken dönemlerini, Abbasi dönemindeki altın çağını, Orta Çağ ve geç dönemdeki dönüşümünü ve 20. yüzyıldaki modern Arap edebiyatını detaylı bir şekilde ele almaktadır.

Brockelmann'ın çalışması, Arap edebiyatına dair kapsamlı ve sistematik bir bakış açısı sunarak alanında öncü bir kaynak teşkil etmektedir. Eser, edebi türler, önemli yazarlar, entelektüel akımlar ve kültürel-tarihsel bağlamı derinlemesine inceleyerek okuyucuya Arap edebiyatının entelektüel tarihini anlamak için zengin bir kaynak sunmaktadır. Bununla birlikte, eserin Arapça çevirisi bazı eleştirilere de maruz kalmıştır. Özellikle yabancı isim ve terim çevirilerindeki tutarsızlıklar ve kaynakça bölümündeki eksiklikler, eserin akademik değerini olumsuz etkilemektedir. Bu eksikliklerin giderilmesi, eserin Arap edebiyatı alanındaki referans niteliğini daha da pekiştirecektir.

e. el-Kasîdetü'n-Neşvâniyye (1961)[132]

el-Kasîdetü'n-Neşvâniyye, 6. yüzyıl Arap şairi Neşvân b. Sa'd el-Himyerî tarafından kaleme alınmış ve Arap edebiyatı ve düşünce dünyasında önemli bir yere sahip olmuştur. Cevâd Ali'nin bu incelemesi, kasidenin içeriğini, ana temalarını, tarihsel ve dini bağlamını ve edebi değerini ele almaktadır.

Kaside, "*kendin için uyanık ol ey dostum!*" beytiyle başlar ve hayatın ciddiyetine vurgu yaparak okuyucuyu derin bir düşünceye sevk eder. Neşvân, ilk on beyitte kalıcılık, ölüm, yaşam, dünyanın geçiciliği ve dünyevi hırsa karşı güçlü bir eleştiri sunar. Ayrıca geçmişteki ihtişamlı Arap kabilelerinden Kahtânîleri örnek göstererek, onların mal, mülk ve güçlerine rağmen nasıl yok olduklarını hatırlatır. Bu örneklerle, insanların dünyevi

[131] Cevâd Ali, "Târîhu'l-Edebü'l-Arabiyye", *Mecelletü'l-Mecmau'l-İlmiyyü'l-Irâkî* 7 (1960), 332.
[132] Cevâd Ali, "el-Kasîdetü'n-Neşvâniyye", *Mecelletü'l-Mecmau'l-İlmiyyü'l-Irâkî* 32 (1961), 56.

zevklere olan düşkünlüğünü eleştirir ve gerçek mutluluğun bu dünyada bulunamayacağını vurgular. Mezarların üzerinde otlayan hayvanlar ve ayaklar altına alınmış kemikler, dünyevi ihtişamın geçiciliğinin ve ölümün kaçınılmazlığının güçlü birer sembolü olarak karşımıza çıkar.

Kaside, Neşvân'ın tarih ve din anlayışını da yansıtmaktadır. Kahtânîleri Hud peygamberin soyundan geldiğine inanması, onun Arap tarihine ve peygamberlik geleneğine olan bakış açısını gösterir. Ancak, kasideyi şerh eden kişinin Hud'un soy ağacını Tevrat'taki bilgilerle bağdaştırırken bazı hatalar yaptığı görülmektedir. Bu durum, kasidenin yorumlanırken dikkatli olunması gerektiğini ve farklı kaynaklardan gelen bilgilerin titizlikle karşılaştırılması gerektiğini göstermektedir.

Neşvâniyye kasidesi, güçlü dili, etkileyici imgeleri ve akıcı üslubuyla Arap şiirinin önemli örneklerinden biridir. Neşvân, ölüm, geçicilik ve ahiret gibi evrensel temaları özgün bir şekilde ele alarak okuyucuda derin bir etki bırakır. Kaside, Arap edebiyatının altın çağının özelliklerini taşıyan ve sonraki dönem şairlerini etkileyen önemli bir eserdir.

Sonuç olarak, kaside sadece edebi değeriyle değil, aynı zamanda tarih, din ve felsefe alanlarına ışık tutan zengin içeriğiyle de dikkat çekmektedir. Kaside, insan olmanın anlamını, ölümün kaçınılmazlığını ve dünyevi hırsın tehlikelerini etkileyici bir şekilde dile getirmektedir. Bu nedenle, kaside günümüzde bile okuyucuya derin düşünceler vadeden evrensel bir mesaj taşımaktadır.

f. Mustalihâtü'z-Zirâatü ve'r-Ray fî Kitâbâti'l-Müsned (1985)[133]

Cevâd Ali'nin ele aldığı bu makale, Müsned yazıtlarındaki tarım ve sulama terminolojisi, İslam öncesi Yemen'deki sofistike su yönetimi sistemlerini ve tarımsal pratikleri anlamak için eşsiz bir pencere sunmaktadır. Bu terimlerin detaylı analizi, suyun toplum ve ekonomi için taşıdığı hayati önemi ve bu kaynağın sürdürülebilir kullanımı için geliştirilen teknikleri anlamamızı sağlamaktadır.

[133] Cevâd Ali, "Mustalihâtü'z-Zirâatü ve'r-Ray fî Kitâbâti'l-Müsned", *Mecelletü'l-Mecmau'l-İlmiyyü'l-Irâkî* 36 (1985), 53-102.

g. Nakdü Kitâbü'l-Mu'cemü'l-Sebeiyye (1988)[134]

Cevâd Ali'nin bu çalışmasına göre Landon Beeston, Jacques Ryckmans ve Walter Müller tarafından hazırlanan ve 1987 yılında San'a Üniversitesi Yayınları, Peeters Yayınları ve Library of Lebanon tarafından ortaklaşa olarak yayımlanan Sebei Sözlüğü, Güney Arabistan'ın İslam öncesi dönemine ait Sebe yazıtlarını anlamak için başvurulabilecek en kapsamlı çalışmalardan biridir. İngilizce, Fransızca ve Arapça dillerinde hazırlanan bu sözlük hem kapsamı hem de sunduğu bilgiler açısından oldukça değerli olmakla birlikte, bazı yönleri eleştiriye açıktır.

1983 yılında Aden'de düzenlenen Dünya Yemen Medeniyeti Sempozyumu'nda ortaya atılan fikirle temelleri atılan sözlük, Sebe yazıtlarını dilbilimsel ve coğrafi kriterlere göre sınıflandırarak okuyucuya sunmaktadır. Sözlükte yer alan kelimelerin anlamları belirlenirken temel Arapça kelimeler, unutulmuş veya nadir Arapça kelimeler ve Yemen lehçesinde kullanılan kelimeler dikkate alınmıştır. Bu yaklaşım, Sebe kelimelerinin anlamlarının daha iyi anlaşılmasını sağlamakla birlikte, bazı belirsizliklere de yol açmıştır. Nitekim sözlüğün en önemli eleştiri noktalarından biri, bazı kelimelerin anlamlarının belirlenmesinde yaşanan tutarsızlıklardır. Bu noktada, Yemen lehçeleri konusunda uzmanlaşmış kişilerin görüşlerine başvurulması ve daha fazla dilbilimsel analizin yapılması, sözlüğün güvenilirliğini artıracaktır.

Sebe Sözlüğü, İslam öncesi Arap dünyasını anlamak için önemli bir kaynak olmasına rağmen, yukarıda bahsedilen eleştiriler göz ardı edilmemelidir. Sözlüğün bazı kelimelerin anlamlarındaki belirsizlikler giderilerek ve daha erişilebilir hale getirilerek yeniden düzenlenmesi, bu önemli çalışmanın değerini daha da artıracaktır.

3. Muhtelif Konulu Makaleler

a. Rasâile fî'l-Mûsîkî (1950)[135]

Bu çalışma, Abbâsî dönemi müzik teorisyeni, şair ve edebiyatçı Yahyâ el-Müneccim'in hayatını ve eserlerini ele almaktadır. Müneccim ailesinin İslam öncesi döneme kadar uzanan bilim ve sanat geçmişine değinerek, Yahyâ b. Ali'nin müzik teorisi alanındaki en önemli eseri üzerinde durulmaktadır.

---

[134] Cevâd Ali, "Nakdü Kitâbü'l-Mu'cemü'l-Sebeiyye", *Mecelletü'l-Mecmau'l-İlmiyyü'l-Irâkî* 38 (1988), 385.
[135] Cevâd Ali, "Rasâile fî'l-Mûsîkî", *Mecelletü'l-Mecmau'l-İlmiyyü'l-Irâkî* 1 (1950), 104.

Cevâd Ali, Yahyâ b. Ali'nin *"Rasâile fî'l-Mûsîkî"* adlı eserinin, müzik notaları, ses frekansları ve müzik teorisinin temel kavramlarını ele alarak dönemin müzik anlayışına ışık tuttuğunu belirtmektedir. Çalışmada, Yahyâ b. Ali'nin müzik teorisi üzerine yazdığı *"Kitabü'n-Nagm"* adlı bir diğer önemli eseri de incelenmektedir. Bu eser, müzik notalarının nasıl oluşturulacağı ve kullanılacağı konusunda detaylı bilgiler sunarak, İshâk el-Mevsılî'nin teorik yaklaşımlarını kendi çalışmalarıyla birleştirdiği görülmektedir. Ayrıca eserde, Yahya b. Ali'nin ailesinin diğer önemli üyeleri olan Ebu Abdullah Harun, Ebu Ahmed Yahyâ b. Ali b. Yahyâ ve Ebu'l-Hasan Ahmed b. Yahyâ'nın da İslam edebiyatına ve tarihine yaptıkları katkılardan bahsedilmektedir.

b. Cemheratü'n-Neseb li İbnü'l-Kelbî (1950)[136]

Bu makale, İslam dünyasında önemli bir nesep bilgini olan İbnü'l-Kelbî'nin ünlü eseri *"Cemhere'tün-Neseb"* üzerine odaklanmaktadır. Arap soy bilgisi alanında yazılmış ilk kapsamlı çalışmalardan biri olarak kabul edilen bu eser, sonraki nesep bilginleri için temel bir referans kaynağı olmuştur.

Çalışma, *"Cemhere'tün-Neseb"*in mevcut el yazmalarını ve bu el yazmaları üzerine yapılmış akademik çalışmaları ele alarak başlamaktadır. British Museum ve Escorial Kütüphanesi bulunan el yazmaları detaylı bir şekilde incelenmekte ve her bir el yazmasının özellikleri (yazım tarihi, boyutu, sayfa sayısı vb.) belirtilmektedir.

Yazar, Levy Provençal, Brockelmann ve Fritz Krenkow gibi önemli araştırmacıların *"Cemhere'tün-Neseb"* üzerine yapmış oldukları çalışmaları ve görüşlerini de aktarmaktadır. Bu noktada, özellikle Krenkow'un, eserin orijinal el yazmasının kayıp olduğunu ve mevcut el yazmalarının genellikle özetler veya kopyalar olduğunu belirtmesi dikkat çekicidir. Araştırmada daha sonra, British Museum'da bulunan el yazması detaylı bir şekilde incelenmektedir. Yapılan incelemeler sonucunda, bu el yazmasının *"Cemhere'tün-Neseb"*in orijinal nüshası olmadığı İbnü'l-Kelbî'nin öğrencisi olan Ebû Said el-Hasan b. el-Hüseyin es-Sükkari tarafından yapılan bir kopya olduğu anlaşılmıştır. Yazar, bu el yazmasının eserin çeşitli bölümlerine eklemeler ve açıklamalar içerdiğini belirtmektedir.

[136] Cevâd Ali, "Cemheratü'n-Neseb li İbnü'l-Kelbî", *Mecelletü'l-Mecmau'l-İlmiyyü'l-Irâkî* 1 (1950), 348-377.

Çalışmanın sonunda, *"Cemhere'tün-Neseb"*in Arap nesep bilgisi alanında önemli bir eser olduğu ve İbnü'l-Kelbî'nin bu alandaki büyük katkılarını yansıttığı vurgulanmaktadır. Eserin farklı kütüphanelerde bulunan el yazmalarının incelenmesinin, Arap nesep bilgisinin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacağı belirtilerek, gelecekte yapılacak araştırmalarla bu önemli eserin daha detaylı bir şekilde ele alınması gerektiği ifade edilmektedir.

c. Brîtanyâ ve'l-Düvelü'l-Arabiyye (1950)[137]

Cevâd Ali'nin incelediği bu eser, 1917-1948 yılları arasında İngiltere ile Arap dünyası arasındaki karmaşık ilişki ağına ışık tutma amacı taşıyan bir çalışma olarak karşımıza çıkmaktadır. Luzac's Oriental Bookshop tarafından yayınlanan 171 sayfalık bu kitap, Orta Doğu'da arkeolojik kazılarda bulunmuş ve II. Dünya Savaşı sırasında İngiltere Bilgi Bakanlığı'nda Orta Doğu bölümünde çalışmış Avustralyalı bir tarihçi ve siyaset bilimci tarafından kaleme alınmış. Yazarın saha deneyimi ve akademik geçmişi, konuya olan hakimiyetini belirginleştiriyor.

Eserin en belirgin zayıflığı, Arap milliyetçiliği ve Britanya'nın Orta Doğu'daki tarihsel arka planını yeterince derinlemesine ele almamasıdır. Yüzeysel bir giriş bölümü, bu çok katmanlı konulara ilişkin kapsamlı bir çerçeve sunmaktan uzaktır. Ayrıca, 1930 Irak-Britanya Anlaşması ve 1947 BM Filistin Bölme Kararı gibi kritik belgelerin analiz dışında bırakılması, eserin akademik değerini düşürmektedir. Bunun yanı sıra, Arap dünyasındaki siyasi ve sosyal dinamiklerin yeterince ele alınmaması da bir başka zayıflıktır. Müslüman Kardeşler gibi etkili hareketlerin ve farklı siyasi akımların detaylı bir şekilde incelenmemesi, eserin analizini zayıflatmaktadır. Ayrıca, İngiltere'nin Arap dünyasındaki komünizmle ilgili politikalarına hiç değinilmemesi de önemli bir eksiklik olarak göze çarpmaktadır.

Eserin ağırlıklı olarak siyasi olaylar ve anlaşmalara odaklanması, sosyal, kültürel ve entelektüel boyutların göz ardı edilmesine yol açmıştır. Bu durum, Britanya-Arap ilişkilerinin çok yönlü yapısının tam olarak anlaşılamamasına neden olmaktadır. Yazarın kişisel yorum ve analizlerden kaçınması da eseri daha çok tarihsel bir kronolojiye indirgemektedir.

---

[137] Cevâd Ali, "Brîtanyâ ve'l-Düvelü'l-Arabiyye", *Mecelletü'l-Mecmau'l-İlmiyyü'l-Irâkî* 1 (1950), 412.

Sonuç olarak, "Britanya ve Arap Devletleri" adlı eser, İngiltere-Arap ilişkileri tarihine giriş niteliğinde bir kaynak olarak değerlendirilebilir. Ancak, yüzeyselliği, önemli belgelerin eksikliği ve analitik derinlikten yoksun olması, eserin akademik çevrelerde ciddi eleştirilere maruz kalabileceğini göstermektedir.

d. el-İhtiyâr ve'l-Cebr ında'l-Müslimîn (1950)[138]

Cevâd Ali'ye göre Montgomery Watt'ın "Seçim ve Cebir İslam'ın İlk Dönemlerinde" (The Origins of Islamic Theology of Free Will and Predestination) adlı eseri, İslam düşüncesinin erken dönemlerindeki kader ve özgür irade tartışmalarına ışık tutan önemli bir akademik çalışmadır. 1948 yılında Edinburgh Üniversitesi'ne doktora tezi olarak sunulan eser, Haricilerden Eş'ariliğe kadar farklı İslam düşünce ekollerinin kader konusundaki görüşlerini ele alarak, bu tartışmaların tarihsel gelişimini anlamamıza yardımcı olmaktadır.

Montgomery Watt'ın "Seçim ve Cebir İslam'ın İlk Dönemlerinde" adlı eseri, Hicri birinci ve ikinci yüzyıllarda İslam düşüncesinde teşekkül eden kader ve özgür irade tartışmalarına derinlemesine bir bakış sunmaktadır. Eser, Haricilerden Eş'arîliğe kadar farklı düşünce ekollerinin kader konusundaki görüşlerini inceleyerek, bu tartışmaların tarihsel gelişimini ve kelam ilminin doğuşuna etkisini ele almaktadır. Watt, Gaylân ed-Dımaşkî gibi önemli şahsiyetlerin düşüncelerine de yer vererek, kader tartışmalarının erken dönem İslam toplumundaki yerini ve etkisini gözler önüne sermektedir.

Çalışma hem Arapça hem de Batılı kaynaklara dayanmaktadır; ancak Batılı kaynaklara daha fazla ağırlık verilmesi, bazı eleştirilere yol açmıştır. Özellikle Mutezile ve Hariciler gibi mezheplerin kendi eserlerine yeterince yer verilmemesi, bu mezheplerin düşüncelerinin eksik veya taraflı bir şekilde yansıtıldığı eleştirilerini beraberinde getirmiştir. Ayrıca, Şiilikteki cebir ve irade tartışmalarının eserde yeterince ele alınmaması da bir başka eksiklik olarak dikkat çekmektedir. Bununla birlikte, "Seçim ve Cebir İslam'ın İlk Dönemlerinde", İslam düşüncesi tarihinde önemli bir boşluğu dolduran ve erken dönem kader tartışmalarına dair kapsamlı bir analiz sunan değerli bir akademik çalışmadır. Eser, gelecekte yapılacak araştırmalara da önemli bir temel oluşturacak niteliktedir.

---

[138] Cevâd Ali, "el-İhtiyâr ve'l-Cebr ında'l-Müslimîn", *Mecelletü'l-Mecmau'l-İlmiyyü'l-Irâkî* 1 (1950), 368-370.

e. el-Âlemü'l-Arabiyye (1954)[139]

Cevâd Ali'nin incelediği bu eser, Lübnan asıllı Amerikalı bir yazar tarafından kaleme alınmış olup, Arap dünyasının tarihini, kültürünü ve güncel meselelerini genel okuyucu kitlesine yönelik bir üslupla ele almaktadır. Eser, yazarın Arap dünyası hakkındaki konferans deneyimleri ve gözlemlerinden beslenerek, giriş bölümü ve ardından gelen on sekiz bölümden oluşan bir yapıda sunulmaktadır.

Çalışmanın kapsamı, Arap kültürel mirasından Orta Çağ'daki Arap-Batı ilişkilerine, Arap dünyasındaki uyanış döneminden önemli Arap ülkelerine (Mısır, Suriye, Lübnan gibi), Mağrip bölgesinden Arap dünyasındaki kadınların konumuna ve Arap Birliği'ne kadar geniş bir yelpazeyi içermektedir. Ancak eserin akademik değerlendirmesi, bazı önemli sınırlılıklar barındırmaktadır. Bunlar arasında, ele alınan konuların derinlemesine incelenmesi yerine genel hatlarıyla ve yüzeysel bir şekilde ele alınması, kaynak kullanımının yetersizliği ve akademik alıntılamalardan yoksun olması, gazetecilik üslubunun benimsenmesi ve yazarın kişisel deneyim ve gözlemlerine dayanması sayılabilir.

Sonuç olarak, "Arap Dünyası" eseri, Arap dünyasına ilgi duyan genel okuyucular için kolay okunabilir ve bilgilendirici bir kaynak olarak değerlendirilebilir. Ancak, akademik alıntılamalardan yoksun olması, yüzeysel bir anlatım benimsemesi ve kişisel gözlemlere dayanması, eserin akademik değerini ve güvenilirliğini düşürmektedir. Arap dünyasının tarihi ve kültürü hakkında daha derinlemesine bilgi edinmek isteyen okuyucuların, daha kapsamlı ve akademik eserlere başvurmaları önerilmektedir.

f. Dırâsâtü'l-Kafkâsiyye (1954)[140]

Cevâd Ali'ye göre *Dırâsâtü'l-Kafkâsiyye* Ahmed b. Lütfullah'ın *"Câmiü'd-Düvel"* adlı eserinin "Bâbu'ş-Şeddâdiye" bölümünün Vladimir Minorsky tarafından İngilizceye çevrilmiş ve açıklamalarla zenginleştirilmiş halini sunan önemli bir çalışmadır. 1953 yılında yayımlanan eser, 951-1174 yılları arasında hüküm sürmüş Şeddâdî Hanedanlığının tarihini ele alarak Kafkasya, Ermenistan, Kuzeybatı İran ve Kuzey Irak'ın tarihine dair değerli bilgiler sunmaktadır.

---

[139] "el-Âlemü'l-Arabiyye", *Mecelletü'l-Mecmau'l-İlmiyyü'l-Irâkî* 3 (1954), 197.
[140] Cevâd Ali, "Dırâsâtü'l-Kafkâsiyye", *Mecelletü'l-Mecmau'l-İlmiyyü'l-Irâkî* 3 (1954), 198-199.

Eserin önemi, Şeddâdî Hanedanlığına dair birincil kaynak niteliğindeki "Bâbu'ş-Şeddâdiye" bölümünün Minorsky'nin titiz çevirisi ve akademik açıklamalarıyla daha geniş bir okuyucu kitlesine ulaştırılmasından kaynaklanmaktadır. Minorsky'nin Şeddadi Hanedanlığının kökenleri, dalları ve Selahaddin Eyyubi ile bağlantısı üzerine yaptığı değerlendirmeler, eserin tarihsel analizini derinleştirmektedir. Ayrıca, Haçlı Seferleri tarihçilerinin Eyyubi hakkındaki görüşlerine yer vermesi, dönemin Batı-Doğu ilişkilerine dair farklı perspektifler sunmaktadır.

Eserin akademik değerini artıran bir diğer unsur ise coğrafi kapsamının genişliğidir. Şeddadi Hanedanlığının Kafkasya'daki hakimiyetinin yanı sıra Ermenistan, Kuzeybatı İran ve Kuzey Irak'taki etkileri de ele alınarak bölgenin tarihsel ve politik panoramasına dair bütüncül bir bakış açısı sunulmaktadır. Ancak, eserin bazı noktalarda derinlemesine analizden yoksun kaldığı da söylenebilir. Şeddadi Hanedanlığının kültürel ve ekonomik yapısına dair daha detaylı bilgilere yer verilmesi, eserin akademik değerini daha da artırabilirdi. Ayrıca, 1954 yılında yayımlanmış olması sebebiyle, eserin Şeddâdî Hanedanlığı ve Kafkasya tarihi üzerine yapılan sonraki çalışmaları içermemesi önemli bir eksiklik olarak değerlendirilebilir.

Dırâsâtü'l-Kafkâsiyye, Şeddâdî Hanedanlığı ve Kafkasya tarihi üzerine çalışan araştırmacılar için başvurulması gereken önemli bir kaynaktır. Minorsky'nin çevirisi ve açıklamaları, Ahmed b. Lütfullah'ın eserini daha erişilebilir ve anlaşılır kılarken, eserin coğrafi kapsamının genişliği, dönemin politik ve tarihsel dinamiklerini anlamak için önemli bir katkı sağlamaktadır.

g. Tezkârâtü Cân Sûfâcî (Memorial Jean Sauvaget - 1954)[141]

Cevâd Ali'ye göre Fransız Şarkiyat Enstitüsü tarafından Şam'da yayımlanan "Jean Sauvaget Hatıraları" (Memorial Jean Sauvaget), 312 sayfadan oluşan ve bir dizi yayının ilk kitabı niteliğinde olan önemli bir akademik çalışmadır. Eser, ünlü Fransız şarkiyatçı Jean Sauvaget'nin hayatına, eserlerine ve akademik katkılarına ithaf edilmiştir.

Eser, Sauvaget'nin yayınlanmış eserlerinin kapsamlı bir bibliyografyasını sunarak başlamakta ve ardından onun şarkiyat ve İslam tarihi alanlarındaki en önemli makalelerinden oluşan bir seçkiyi içermektedir. Bu makaleler, Sauvaget'nin geniş

[141] Cevâd Ali, "Tezkârâtü Cân Sûfâcî (Memorial Jean Sauvaget)", *Mecelletü'l-Mecmau'l-İlmiyyü'l-Irâkî* 3 (1954), 200.

akademik ilgi alanlarını ve derinlemesine analizlerini gözler önüne sermektedir. Eserin son bölümünde ise, Sauvaget'nin meslektaşları, öğrencileri ve dostları tarafından kaleme alınan anılar ve hatıratlar yer almaktadır. Bu kişisel anekdotlar, Sauvaget'nin sadece bir akademisyen değil, aynı zamanda sevilen bir dost ve saygıdeğer bir meslektaş olduğunu da ortaya koyarak onun insani yönünü ön plana çıkarmaktadır. "Jean Sauvaget Hatıraları", hem kapsamlı bir akademik kaynak hem de saygı duruşu niteliğinde değerli bir eser olarak, Sauvaget'nin bilimsel mirasını gelecek nesillere aktarırken, onun akademik dünyaya yaptığı kalıcı katkıları da gözler önüne sermektedir.

h. Fihrisü'l-Mahtûtâtü'l-Musavvara (1955)[142]

Bu çalışma, Arap El Yazmaları Enstitüsü tarafından yayımlanan "Fihrisü'l-Mahtûtâtü'l-Musavvara" adlı eserin ilk cildini (1954) incelemektedir. Eser, farklı coğrafyalardan derlenen Arapça el yazmalarının fotografik bir kataloğunu sunmaktadır. Fuad Seyyid tarafından düzenlenen katalog, bilimler, edebiyat ve sanat gibi çeşitli disiplinleri kapsayan el yazmalarını alfabetik sırayla sunmakta ve her birine kısa açıklamalar, cilt sayıları ve yazım tarihleri gibi temel bilgiler eşlik etmektedir. Nitekim eser, araştırmacılara Arap el yazmaları hakkında değerli bir kaynak sunarak bu alandaki çalışmalar için önemli bir referans niteliği taşımaktadır. Fotoğraflar ve açıklamalar, araştırmacıların eserler hakkında ön bilgi edinmelerini ve araştırmalarını yönlendirmelerini sağlamaktadır. Ayrıca çalışma, eserin alfabetik düzenlemesini ve konu başlıklarını kullanıcı dostu olarak değerlendirmekle birlikte, bazı disiplinlerin sıralanmasında geleneksel Arap akademik geleneğinden sapmalar olduğunu tespit etmiştir. Bununla birlikte, çalışmada eserin bazı eksiklikleri de tespit edilmiştir. Bunlar arasında el yazmalarının fiziksel özelliklerinin, tarih damgalarının ve üzerlerindeki notların eksikliği, kaynak kütüphaneler ve katalogları hakkında bilgi eksikliği ve el yazmalarının basılı versiyonlarının baskı bilgileri eksikliği sayılabilir. Bu eksikliklerin giderilmesi, eserin akademik değerini daha da artıracaktır.

"Fihrisü'l-Mahtûtâtü'l-Musavvara", bazı eksikliklerine rağmen Arap el yazmaları hakkında önemli bir kaynak eserdir. Eser, Arap el yazmalarının korunması ve

[142] Cevâd Ali, "Fihrisü'l-Mahtûtâtü'l-Musavvara", *Mecelletü'l-Mecmau'l-İlmiyyü'l-Irâkî* 3 (1955), 270-294.

araştırılması açısından önemli bir adımı temsil etmekte olup, gelecekteki çalışmalar için önemli bir referans kaynağı olmaya devam edecektir.

i. The Suft Path of Love (1955)[143]

Cevâd Ali'nin incelediği bu eser, Margaret Smith'in *"The Suft Path of Love"* adlı eseri, tasavvufu Batılı okuyucuya tanıtmayı amaçlayan önemli bir akademik çalışmadır. Eser, tasavvufun temel kavramlarını, felsefi arka planını ve manevi boyutlarını sistematik bir şekilde ele alarak konuya dair kapsamlı bir bakış açısı sunmaktadır. Smith, eserinde tasavvufun doğası ve kökenlerinden başlayarak vahdet-i vücut, insan-Allah ilişkisi, nefsin terbiyesi gibi temel meseleleri ele almaktadır. Yazar, bu kavramları açıklarken Batılı akademik geleneğe uygun bir üslup ve sade bir dil kullanarak konunun anlaşılırlığını artırmayı hedeflemektedir. Özellikle Allah'ın güzellik kavramıyla ilişkilendirilmesi ve sufi estetiğinin incelenmesi, esere özgün bir bakış açısı kazandırmaktadır.

Eserin en önemli başarılarından biri, tasavvufu Batılı okuyucunun anlayabileceği bir dille ve çerçevede sunabilmesidir. Bununla birlikte, çalışmanın bazı eksiklikleri de bulunmaktadır. Örneğin, tasavvufun tarihsel gelişimi, farklı sufi ekollerinin oluşumu ve etkileşimleri ve İslam dünyasındaki sosyal ve kültürel yansımaları gibi konulara yeterince değinilmemiştir. Bu eksikliklerin giderilmesi, eserin akademik değerini ve okuyucuya sunduğu perspektifi daha da zenginleştirebilirdi.

"The Suft Path of Love", Batılı okuyucu için tasavvufu anlamak adına önemli bir başlangıç noktası sunan değerli bir akademik çalışmadır. Smith'in eseri, tasavvufun temel kavramlarına ve felsefi temellerine dair kapsamlı bir giriş niteliği taşımakla birlikte, tarihsel ve sosyal bağlamın daha detaylı ele alınması, eserin akademik değerini ve okuyucuya sunduğu perspektifi daha da güçlendirebilirdi.

j. Emsâlü Kur'an (1955)[144]

Cevâd Ali'nin incelediği bu eser, eski İran bakanlarından ve İran ile Irak Bilim Akademisi üyesi olan Ali Asgar Hikmet tarafından yazılmıştır. Kitap, İran'ın Şemsi takvimine göre 1333 yılında Tahran'da yayımlanmıştır ve toplamda 353 sayfadan oluşmaktadır. Beş

[143] Cevâd Ali, "The Suft Path of Love", *Mecelletü'l-Mecmau'l-İlmiyyü'l-Irâkî* 3 (1955), 445.
[144] Cevâd Ali, "Emsâlü Kur'an", *Mecelletü'l-Mecmau'l-İlmiyyü'l-Irâkî* 3 (1955), 446.

bölümden oluşan bu eser, Kur'an ayetlerinin Farsça'da örnek ve teşbih olarak kullanımını ele almaktadır.

Ali Asgar Hikmet'in kaleme aldığı "Emsâlü Kur'an", Kur'an ayetlerinin Fars diline ve edebiyatına olan etkisini inceleyen kapsamlı bir akademik çalışmadır. Eser, Fars edebiyatında kullanılan atasözleri, mitolojik unsurlar ve teşbihlerin kökenlerini araştırarak Kur'an'ın Fars kültüründeki yerini gözler önüne sermektedir. Ayrıca beş bölümden oluşan kitap, ilk olarak İran mitolojisi ve atasözlerine dair genel bir giriş yaparak konuya zemin hazırlamaktadır. Ardından, Hint, İran ve Arap mitolojilerinden örneklerle zenginleştirilmiş bir perspektif sunarak atasözlerinin kökenlerini ve kültürel etkileşimleri ele almaktadır. Üçüncü bölümde ise, farklı kültürlerdeki temsiller ve teşbihler incelenerek Fars edebiyatındaki kullanım alanları ve işlevleri ortaya konmaktadır. Dördüncü bölüm, Kur'an'da geçen atasözlerini ve bu atasözleri üzerine yazılmış eserleri ele alarak konunun dini boyutunu ele almaktadır. Son bölüm ise, Farsça'da kullanılan Kur'an ayetlerini ve bu kullanımların Fars edebiyatındaki yerini detaylı bir şekilde incelemektedir.

Hikmet'in eseri hem derinlemesine analitik yaklaşımı hem de geniş kapsamıyla dikkat çekmektedir. Yazar, Arapça ve Farsça kaynakların yanı sıra Batılı araştırmacıların görüşlerine de yer vererek konuya çok yönlü bir bakış açısı getirmektedir. Kitap, Kur'an ayetlerinin Fars edebiyatına olan etkisini ortaya koymanın yanı sıra, Fars kültürünün dini ve edebi değerlerini anlamak için de önemli bir kaynak niteliği taşımaktadır.

Bununla birlikte, eserin bazı bölümlerinde tarihsel bağlam ve kullanım alanlarına dair daha detaylı bilgilere yer verilmesi, çalışmanın akademik değerini daha da artırabilirdi. Yine de eser, Kur'an'ın Fars edebiyatına etkisini inceleyen önemli bir akademik çalışma olarak kabul edilmeli ve bu alanda yapılacak gelecek çalışmalar için önemli bir referans kaynağı olarak değerlendirilmelidir.

k. Kitâbü'l-Tiryâk (1955)[145]

Bu çalışma Beşâr Fâris tarafından kaleme alınan *"Kitâbü'l-Tiryâk",* Paris Ulusal Kütüphanesi'nde muhafaza edilen ve Galen ile İskenderiyeli Yahyâ Nahvî'ye atfedilen eşsiz bir tıp el yazmasının detaylı bir incelemesini sunmaktadır. Eser, sadece tıbbi

[145] Cevâd Ali, "Kitâbü'l-Tiryâk", *Mecelletü'l-Mecmau'l-İlmiyyü'l-Irâkî* 3 (1955), 446-447.

içeriğiyle değil, aynı zamanda barındırdığı minyatürler ve sanatsal üslubuyla da dikkat çekmektedir. Fransız Şarkiyat Enstitüsü tarafından desteklenen bu çalışma hem Arapça hem de Fransızca olarak yayımlanarak geniş bir okuyucu kitlesine ulaşmayı hedeflemektedir.

"Kitâbü'l-Tiryâk", el yazmasının keşfiyle başlayan bir serüveni gözler önüne sermektedir. Fâris, eserin içeriğini titizlikle inceleyerek hem tıbbi metinleri hem de yer alan minyatürleri analiz etmektedir. Bu bağlamda, eser sadece bir tıbbi el yazması incelemesi olmanın ötesine geçmekte, aynı zamanda İslam sanatı, minyatür geleneği ve dönemin resim okulları hakkında da önemli bilgiler sunmaktadır.

Eserin en dikkat çekici yönlerinden biri, sanat ve tıp tarihini bir araya getirmesidir. El yazmasında yer alan minyatürler, dönemin tıbbi anlayışını ve uygulamalarını yansıtmanın yanı sıra, estetik değerleriyle de göz kamaştırmaktadır. Fâris, bu minyatürleri detaylı bir şekilde inceleyerek hem sanatsal üsluplarını hem de içerdikleri sembolizmi analiz etmektedir.

"Kitâbü'l-Tiryâk", çift dilli yapısıyla da dikkat çekmektedir. Eserin hem Arapça hem de Fransızca olarak yayımlanması, kültürel bir köprü kurarak bilginin daha geniş kitlelere ulaşmasını sağlamaktadır. Bu sayede hem Arap dünyasından hem de Batı'dan araştırmacılar ve sanatseverler esere kolaylıkla erişebilmekte ve içeriğinden faydalanabilmektedir.

Eser, tıp tarihi, sanat tarihi ve İslam kültürüyle ilgilenen herkes için değerli bir kaynaktır. Fâris'in derinlemesine araştırması ve akıcı anlatımıyla, eser okuyucularını büyülü bir yolculuğa çıkararak, tarih, sanat ve bilimin kesiştiği noktada buluşturmaktadır.

l. Dırâsâtü fî Karâtîsü Arabiyye (1956)[146]

Cevâd Ali'ye göre Nebîhe Abûd'un kaleme aldığı *"Dırâsâtü fî Karâtîsü Arabiyye"* (Arap Papirüsleri Üzerine Çalışmalar), Şikago Üniversitesi Doğu Araştırmaları Enstitüsü'nde bulunan sekiz önemli Arapça papirüs belgesini mercek altına alan değerli bir akademik çalışmadır. Kitap, sadece bu belgelerin transkripsiyonu ve çevirisini sunmakla kalmayıp, aynı zamanda İslam tarihi ve kültürü açısından taşıdıkları önemi derinlemesine inceleyerek okuyucuya çok yönlü bir bakış açısı sunmaktadır.

[146] Cevâd Ali, "Dırâsâtü fî Karâtîsü Arabiyye", *Mecelletü'l-Mecmau'l-İlmiyyü'l-Irâkî* 4 (1956), 727-728.

Kitap, İslam dünyasında yazı ve tarih yazımının gelişimini ele alan kapsamlı bir giriş bölümüyle başlamaktadır. Bu bölüm, incelenen papirüs belgelerinin tarihsel bağlamını anlamak için önemli bir zemin hazırlamaktadır. Ayrıca incelenen sekiz belge, İslam tarihi ve edebiyatının farklı alanlarına ışık tutan zengin bir çeşitlilik göstermektedir. İsrâiliyyât hikayeleri, erken dönem İslam tarihi ve edebi eserlerinden parçalar, bu belgelerin kapsamını ve önemini gözler önüne sermektedir.

Nebîhe Abûd, her bir belgeyi Arapça transkripsiyonu, İngilizce çevirisi ve detaylı açıklamalarla sunarak akademik titizliğini ortaya koymaktadır. Bu titiz çalışma, eserin güvenilirliğini artırarak, araştırmacılar için önemli bir referans kaynağı olmasını sağlamaktadır. Eserde incelenen papirüs belgeleri, erken dönem İslam toplumunun sosyal, kültürel ve siyasi yapısına dair önemli ipuçları sunmaktadır. Bu belgeler, İslam tarihinin ve kültürünün daha iyi anlaşılması için önemli birincil kaynaklar niteliğindedir.

m. fî Âlemi'l-Kütüb ve'l-İstişrâk (1959)[147]

Yazara göre belirli coğrafyalara veya kültürlere odaklanan inceleme yayınları, akademik bilgi üretimi ve kültürel mirasın aktarımı açısından hayati öneme sahiptir. Bu yayınlar, basılı ve el yazması eserlere dair bibliyografik bilgiler sunarak, eleştirel analizler ve akademik makaleler yayımlayarak ilgili alanın entelektüel gelişimine katkıda bulunurlar.

Yayınların dili genellikle İngilizce, Fransızca, Almanca gibi yaygın akademik diller olmakla birlikte, konu alanına göre Arapça, Rusça, İspanyolca gibi dillerde yayın yapan dergiler de mevcuttur. Amaçları arasında, belirli bir bölgenin veya kültürün entelektüel üretimini izlemek, yeni yayınları duyurmak, eleştiri ve değerlendirmelerde bulunmak, akademik tartışmaları teşvik etmek yer alır. İçerikleri ise kitap tanıtımları, eleştiri yazıları, kaynakçalar, araştırma makaleleri, konferans bildirileri, tez özetleri, nadir eserler hakkında bilgiler gibi çeşitlilik gösterir.

Önde gelen örnekler arasında World Literature Today, Publishers Weekly, Library Journal, The Bookseller, Brill Publishers bünyesindeki yayınlar, Luzac & Co. tarafından yayımlanan "Luzac Oriental List", Orientalia ve Quarterly Index of African Publications sayılabilir.

[147] Cevâd Ali, "fî Âlemi'l-Kütüb ve'l-İstişrâk", *Mecelletü'l-Mecmau'l-İlmiyyü'l-Irâkî* 31 (1959), 166.

Bu yayınların akademik ve kültürel katkıları arasında, ilgili coğrafya veya kültüre dair entelektüel gelişmenin izlenmesi, nadir eserlerin ve el yazmalarının tanıtılarak korunmasına katkı sağlanması ve araştırmacılara bibliyografyalar, eleştiri yazıları ve akademik içeriklerle kaynak sunulması bulunmaktadır. Sonuç olarak, dünya kitapları ve Şarkiyat üzerine inceleme yayınları, kültürel mirasın korunması, tanıtımı ve akademik bilgi üretimi için vazgeçilmez araçlardır. Küreselleşen dünyada farklı kültürler arasında köprü kurulmasına ve karşılıklı anlayışın gelişmesine de önemli katkılar sağlarlar.

n. el-Bahsü'l-İlmî 'ında'l-Arabi'l-Müslimîn (1960)[148]

Cevâd Ali'ye göre İslam Arap dünyasında bilimsel araştırma geleneği, özellikle kimya ve tarım alanlarında, siyasî ve edebî çalışmalara kıyasla daha az ilgi görmüştür. Bu durum, söz konusu medeniyetin bilimsel mirasının eksik anlaşılmasına neden olmuştur. Bu makale, İslam Arap dünyasındaki bilimsel araştırmaların, özellikle kimya ve tarım alanlarındaki kayda değer gelişimini ele alarak bu eksikliğin giderilmesine katkıda bulunmayı amaçlamaktadır. Makalede öne sürülen temel argüman, İslam Arap medeniyetinin bilimsel katkılarının, özellikle de kimya, tarım, matematik ve astronomi gibi alanlarda yeterince incelenmediğidir. Bu eksikliğin temel nedenlerinden biri, eski bilimsel eserlerin yetersiz yayınlanması ve mevcut baskıların çoğunun yeterli analiz ve eleştirel değerlendirmeden yoksun olmasıdır. Bu durum, İslam Arap dünyasındaki bilimsel hareketlerin ve bilim insanlarının katkılarının doğru ve kapsamlı bir şekilde anlaşılmasını engellemektedir.

Makalede, kimya biliminin İslam Arap dünyasındaki gelişimine de değinilmektedir. Başlangıçta simya ve büyü ile iç içe olan kimya, zamanla deney ve gözlem temelli bilimsel bir disipline dönüşmüştür. Halid b. Yezid gibi öncü isimler, Yunanca ve Kıptîce eserleri Arapçaya çevirerek bilimsel bilginin yayılmasını sağlamış, Cafer es-Sâdık gibi bilim insanları ise kimya alanında önemli çalışmalar yaparak bu bilgileri sonraki nesillere aktarmışlardır. Kimyanın babası olarak kabul edilen Câbir b. Hayyân ise sistematik deney ve gözlem yöntemleri kullanarak kimyanın bilimsel temellerinin atılmasında büyük rol oynamıştır.

[148] Cevâd Ali, "el-Bahsü'l-İlmî 'ında'l-Arabi'l-Müslimîn", *Mecelletü'l-Mecmau'l-İlmiyyü'l-Irâkî* 7 (1960), 125.

Tarım alanında da İslam Arap dünyası önemli gelişmeler kaydetmiştir. Tarım, dönemin ekonomisinin temelini oluşturduğundan, sulama teknikleri, toprak ıslahı ve bitki yetiştirme konularında önemli çalışmalar yapılmıştır. Gelişmiş sulama sistemleri ile tarımsal verimlilik artırılmış, farklı bitki türlerinin yetiştirilmesi ve tarım ürünlerinin çeşitlendirilmesi çalışmalarıyla tarımsal üretim zenginleştirilmiştir.

Makale, İslam Arap dünyasındaki bilimsel araştırmaların, özellikle kimya ve tarım alanlarında önemli bir gelişim gösterdiğini ve bu çalışmaların insanlık tarihine ve bilim tarihine katkılarının daha iyi anlaşılması için daha fazla araştırmaya ihtiyaç duyulduğunu savunmaktadır. Eski bilimsel eserlerin doğru ve eksiksiz bir şekilde yayınlanması ve analitik ve eleştirel bir bakış açısıyla incelenmesi, bu alandaki çalışmaların daha da ilerlemesini sağlayacaktır.

o. İlmü İbnü'n-Nedîm bi'l-Yahûdiyye ve'n-Nasrâniyye (1961)[149]

Cevâd Ali'ye göre İbnü'n-Nedîm'in 10. yüzyıla ait eseri el-Fihrist, dönemin İslam dünyasında hâkim olan Yahudilik ve Hristiyanlık algısını anlamak için önemli bir kaynak teşkil etmektedir. Eser, her ne kadar bu dinlere dair detaylı bilgiler sunsa da kullanılan kaynakların belirsizliği, olası ön yargılar ve dönemin yaygın İslami düşünce yapısının etkisi gibi faktörler, sunulan bilgilerin güvenilirliği ve nesnelliği konusunda soru işaretleri yaratmaktadır.

İbnü'n-Nedîm, Yahudilik ve Hristiyanlık hakkındaki bilgilerini çoğunlukla Yahudi ve Hristiyan âlimlerle yaptığı görüşmelere ve bu dinlerin kutsal metinlerine dayandırdığını belirtmektedir. Ancak, hangi âlimlerle görüştüğü ve hangi metinleri incelediği konusunda net bilgiler vermemesi, kaynaklarının güvenilirliği konusunda şüphe uyandırmaktadır. Ayrıca İbnü'n-Nedîm'in Yahudi ve Hristiyan kutsal metinleri hakkındaki bilgileri, büyük olasılıkla Arapça çevirilerine dayanmaktadır. Ancak, bu çevirilerin doğruluğu ve İbnü'n-Nedîm'in bu çevirileri ne kadar eleştirel bir şekilde değerlendirdiği bilinmemektedir. Bu durum da sunulan bilgilerin güvenilirliği konusunda soru işaretleri yaratmaktadır.

İbnü'n-Nedîm'in el-Fihrist adlı eseri, 10. yüzyıl İslam dünyasında Yahudilik ve Hristiyanlık algısını anlamak için önemli bir kaynak olmakla birlikte, sunulan bilgilerin eleştirel bir bakış açısıyla değerlendirilmesi gerekmektedir. İbnü'n-Nedîm'in kaynakları,

[149] Cevâd Ali, "Ilmü İbnü'n-Nedîm bi'l-Yahûdiyye ve'n-Nasrâniyye", *Mecelletü'l-Mecmau'l-İlmiyyü'l-Irâkî* 8 (1961), 84.

yöntemi ve olası ön yargıları göz önünde bulundurularak, sunduğu bilgiler tarihsel ve dini bağlamları da dikkate alınarak yorumlanmalıdır. Bu bağlamda, İbnü'n-Nedîm'in kullandığı kaynakların tespiti, yorumlarının dönemin İslami düşünce yapısıyla ilişkisinin incelenmesi ve Arapça çevirilerin etkisinin araştırılması gibi konulara odaklanan gelecek araştırmalar, el-Fihrist'in Yahudilik ve Hristiyanlık hakkındaki bilgilerinin daha doğru ve kapsamlı bir şekilde anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

CEVÂD ALİ'NİN TARİHÇİLİĞİ

A. KAYNAK KULLANIMI

Tarihsel kaynak, geçmiş hakkında bilgi veren ve yaşanan olayların aydınlatılmasında kullanılan her türlü belge, kalıntı ve izi ifade eder. Yazıtlar, kitabeler, fermanlar, mimari yapılar, paralar, günlük yaşam objeleri, fotoğraflar, ses kayıtları gibi çok çeşitli formlarda karşımıza çıkmaktadır. Bu kaynaklar, tarihçinin analiz ve yorumlarıyla geçmişe ışık tutarak sürekli bir tarihsel araştırma faaliyetini mümkün kılar. Bir verinin kaynak olarak kabul edilebilmesi için ya olayın yaşandığı dönemde ya da ona yakın bir dönemde üretilmiş olması gerekir. Kullanılan kaynakların çeşitliliği, birincil kaynaklara dayandırılması ve eleştirel bir bakış açısıyla incelenmesi, tarihsel araştırmanın bilimsel değerini artırmaktadır.[150]

Tarih ilminde bilgi kaynaklarının sağlamlığı ve güvenilir oluşu hayati öneme sahiptir. Buradaki bir eksiklik, yanlış bir temel üzerine düşünce inşa etmek anlamına gelir ki bu da tarihten beklenen verimin alınmasını engeller. Sağlam ve güvenilir kaynaklara ulaşmak ise ince bir tetkik ve eleştirel bir üslup gerektirmektedir. Cevâd Ali de eserlerinde kullandığı kaynakların sağlam ve güvenilir olmalarına azami dikkat gösterdiğini ifade etmiştir. Yaşadığı dönemde dürüstlüğü ve açık sözlülüğüyle tanınan müellif, herhangi bir zümreye veya kişiye yaranma kaygısı gütmeden, ahbaplık ve dostluk saikiyle hareket etmeden, kişileri temize çıkarmaya çalışmadan, yakından tanıdığı kimselerin sözlerine ve eserlerine müracaat etmiştir. Hatta yeri geldiğinde bu kimselerin kaynaklıkları noktasında görüşünü belirtmekten ve eleştirisini yapmaktan da çekinmemiştir. Nitekim müellif, ibn-i İshâk ve İbnü'l-Kelbî hakkında Ehl-i kitaptan bilgi alan ve Müslümanlar arasında İsrailiyatı yayanlar hatta İsrailî kıssaların içerisine daha sonra eklemeler yapan ahbâr âlimler olarak ifade etmektedir.[151]

---

[150] Ahmet Şimşek, *Tarih Nasıl Yazılır? Tarihyazımı için Çağdaş Bir Metodoloji* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2019), 30-31.
[151] Ali, *el-Mufassal*, I, 463.

Cevâd Ali'nin eserlerinde sunduğu bilgilerin kaynağı, bu kaynaklara bakışı ve kullanış biçimi, onun kaynak kullanım metodunun tespitinde önemli ipuçları sunmaktadır. Zira eserlerini kaleme alırken birkaç temel kaynağa dayanmak yerine zengin bir kaynak kullanımını tercih etmiş ve bu kaynakları belirtme konusunda da titiz davranmıştır. Sadece genel bir bilgilendirmeyle yetinmeyip, oluşturduğu metinde hangi rivayetin hangi kaynaktan alındığını ya rivayetin başında ya da dipnotta mutlaka belirtmiştir. Nitekim *"el-Mufassal"* da bu yöntem açık bir şekilde görülmektedir.[152]

Cevâd Ali, İslam öncesi Arap tarihini incelerken, Taberî gibi İslam tarihçilerinin anlatımlarını da eleştirel bir gözle değerlendirmiştir. Zira telif ettiği *Mevâridü Târîhü'l-Fars ve'r-Rûm* çalışmasında Müslüman tarihçilerin Pers tarihine Pers kaynaklarından, Roma ve Yunan tarihine ise Süryani Hristiyan kaynaklarından yaklaşmasını, bu kaynakların yeterince genişletilmemesini eleştirmiştir.[153] Bu eleştirel yaklaşım, Cevâd Ali'nin tarih yazımında tek bir kaynağa veya bakış açısına bağlı kalmadığını, aksine farklı kaynakları karşılaştırarak daha kapsamlı ve objektif bir tarihsel anlatı oluşturmayı hedeflediğini göstermektedir. Ayrıca müellif, bazı Müslüman tarihçilerin önemli tarihsel olayları ihmal etmesinin nedenini, kullandıkları ana kaynakların Pers yanlısı veya Iraklı kaynaklar olmasına bağlamaktadır. Bu tespit, tarih yazımında kaynak seçiminin ve tarihçinin bakış açısının tarihsel anlatıyı nasıl etkileyebileceğine dair önemli bir noktaya işaret etmektedir.[154]

Cevâd Ali, *"el-Mufassal"* adlı eserinde oryantalistlerin Arap Yarımadası tarihine ilişkin görüşlerini de eleştirmiştir. Oryantalistlerle tamamen aynı fikirde olmaması, onun sadece bir aktarımcı değil, aynı zamanda Arap tarihçilerinin yazılarını eleştirel bir gözle değerlendiren bağımsız bir araştırmacı olduğunu göstermektedir. Târık el-Hamdânî, Cevâd Ali'nin yazım tarzına ilişkin olarak, "Birçok görüşü, bu alanda çalışan oryantalistlerden ve Avrupalılardan almıştır" demiştir. Ayrıca, Cevâd Ali'nin izlediği yöntemin, özellikle o dönemin entelektüel kesiminden çokça eleştiri aldığını belirtmiştir. Ancak, yazar bu eleştirileri bilimsel temellere dayanmayan iftiralar olarak nitelendirerek

[152] Ali, *el-Mufassal*, I, 17-18.
[153] Ali, "Mevâridü Târîhü'l-Fars ve'r-Rûm".
[154] Câsim, "ed-Düktûr Cevâd Alî ve Menheciyyetühü fî Kitâbeti'l-Târîh", 189.

kendini savunmuştur.[155] Nitekim dönemin siyasî çalkantısının bir etkisi olarak oryantalistlerle iletişim halinde olan araştırmacılara karşı yapılan baskı faaliyeti şeklinde yorumlanabilir. Diğer yandan Cevâd Ali, Batı'nın oryantalist çalışmalarını suçlamaktan kaçınmış, bu çalışmaların Arap tarihinin korunmasında büyük hizmetler sunduğunu belirtmiştir. Zira müellif Alman oryantalist okulunun önemine dikkat çeken ilk kişilerden biri olarak kabul edilmekte olup Almanya'da öğrendiği titiz bilimsel yöntemleri yazılarında uygulamıştır. Bu yöntemler, bilhassa doktora tezinde belirgin bir şekilde görülmektedir.[156]

Cevâd Ali'nin eserlerini incelerken göze çarpan en önemli özelliklerden biri, geniş ve çeşitli kaynaklara dayanan bir tarih anlayışıdır. Cevâd Ali'nin tarih yazımındaki başarısının ardında, kullandığı geniş ve çeşitli kaynaklara olan hakimiyeti yatar. Müellifin araştırmalarında şu temel kaynaklara başvurmuştur:

1. Birinci El Kaynaklar: Cevâd Ali, tarihsel olayları anlamak için mümkün olduğunca doğrudan belgelere ve özgün kaynaklara başvurmayı tercih etmiştir. Bu kaynaklar arasında, el yazmaları, kitabeler, sikkeler ve arkeolojik buluntular sayılabilir.

2. Oryantalist Çalışmalar: Yazar, Batılı oryantalistlerin çalışmalarını da yakından takip etmiş ve araştırmalarında bu çalışmalardan da faydalanmıştır. Ancak, oryantalist bakış açısının farkında olarak, bu çalışmaları eleştirel bir süzgeçten geçirerek kullanmıştır.

3. İslam Arap Kaynakları: Cevâd Ali, özellikle İslam öncesi Arap tarihi üzerine yaptığı çalışmalarda, döneme ait Arap ve İslam kaynaklarından da yoğun bir şekilde yararlanmıştır. Bu kaynaklar arasında, şiir, efsaneler, hadisler ve tarih kitapları yer almaktadır.

4. Çağdaş Kaynaklar: Cevâd Ali, tarih yazımında dönemin gazete ve dergileri gibi güncel kaynaklardan da faydalanmıştır. Bu sayede, tarihsel olayları daha geniş bir perspektiften değerlendirebilmiştir.

5. Saha Çalışmaları: Cevâd Ali, sadece yazılı kaynaklarla yetinmemiş, tarihi yerinde incelemek ve yerel kültürleri anlamak için sık sık seyahatler gerçekleştirmiştir. Özellikle

[155] Kâzım el-Camâsî, "el-Allâme Cevâd Ali", *Cerîdetü'l-Medâ* (2010), 16.
[156] el-Camâsî, "el-Allâme Cevâd Ali", 16.

Yemen'e yaptığı seyahatler, İslâm öncesi Arap tarihi üzerine yaptığı çalışmalara önemli katkılar sağlamıştır.

Cevâd Ali'nin kaynaklara yaklaşımını belirleyen en önemli özellik, eleştirel tarih anlayışıdır. Yazar hiçbir kaynağı mutlak doğru olarak kabul etmemiş, her bilgiyi dikkatlice incelemiş ve karşılaştırmalı bir analizden geçirmiştir. Ayrıca Cevâd Ali, konu aldığı döneme dair hem İslam dünyasından hem de Batı'dan önemli tarihçilerin eserlerini incelemiş ve kullanmıştır. Bu sayede olaylara tek bir açıdan bakmak yerine, farklı bakış açılarını ve yorumları da dikkate alarak daha nesnel bir anlatım sunmayı amaçlamıştır. Nitekim müellif, kaynaklarını karşılaştırmalı olarak kullanarak bütüncül bir bakış açısı ortaya koymaya çalışmıştır. Bir konu hakkında meseleye dair ulaşabildiği tüm kaynakları kullanmaya özen göstermiş, değişik rivayetleri sıralayarak eleştirel bir gözle incelemiş, eksik ve farklı yönlerini özellikle belirtmiş ve tarihsel gerçeklik açısından en muteber olanını ortaya çıkarmaya gayret etmiştir. Zira *el-Mufassal'*da Sebeliler bahsini konu alırken Hommel, Rhodokanakis, Philby, Ryckmans gibi batılı kaynakların çoğunu kullanmaya özen göstermiştir.[157]

Cevâd Ali, Batı'da yaşanan gelişmelerin İslam dünyasını yakından ilgilendirdiğinin farkındaydı. Bu nedenle, Batı kaynaklarını da ihmal etmeden incelemiş ve olayları çok yönlü olarak değerlendirmeye çalışmıştır. Özellikle İngiliz ve Alman akademisyenlerle olan iletişimi sayesinde birçok Batı kaynağına ulaşabilmiş,ardından bu kaynaklardan edindiği bilgileri eserlerine yansıtmıştır.

Cevâd Ali, tarih yazımında resmî belgelere ve döneme ait diğer yazılı kaynaklara büyük önem vermiştir. Zira Britanya Müzesi'nde yaptığı faaliyetlerde arşiv belgeleri, mektuplar, resmi yazışmalar gibi birinci elden kaynaklar aracılığıyla olayların perde arkasına ışık tutmayı ve daha derinlikli bir analiz yapmayı hedeflemiştir. Ayrıca, dönemin tanıkları olan kişilerin özel koleksiyonlarına da ulaşarak, resmi tarih yazımında yer almayan bilgilere erişebilmiştir.[158]

Kaynaklarını bazen eser ismiyle, bazen müellifin ismiyle veya her ikisini birlikte kullanarak zikretmiştir. Bilgiyi aldığı kaynağı ifade etmesinin yanı sıra bilginin aktarım şekline de önem vermesi, onun tarihçilik anlayışı açısından dikkat çekicidir. Nitekim

[157] Ali, *el-Mufassal*, II, 258-315.
[158] el-Ka'bî, *Ebhâs*, 29-30.

Cevâd Ali'nin kaynaklardan aldığı bilgileri eserlerine nasıl aktardığını gösteren dört farklı atıf yöntemi şu şekildedir:[159]

Tam Atıf: Bu yöntemde, müellif öncelikle kitabın başlığını ve yazarının adını belirtir, ardından kitaptan alınan metni aynen aktarır. Örnek olarak verilen atıf "Diodorus ve Hieronymos of Kardia" bu yönteme işaret etmektedir.[160]

Yazar Adı ve Kısa Bir Açıklama: Bu yöntemde, Cevâd Ali yazarın adını belirtir, ancak kitabın başlığını açıkça belirtmeyip yerine kısa bir açıklama ekler. Örneğin, "Josephus'un Nebatiye'ye" verdiği isimden bahsederken kitabın başlığını belirtmemiş, ancak konuyla ilgili kısa bir bilgi vermiştir.[161]

Sadece Yazar Adı: Bu yöntemde, müellif sadece yazarın adını belirtir ve herhangi bir ek bilgi vermez. Kitabın başlığı, "kitabında" ifadesi veya başka bir açıklama kullanılmaz. Örneklerde görüldüğü gibi "Ahmed Emin, William Caskitus ve Rudiger" gibi isimler bu şekilde verilmiştir.[162]

Doğrudan Bilgi Aktarımı: Bu yöntemde, Cevâd Ali herhangi bir yazar adı veya kitap başlığı belirtmeden bilgiyi doğrudan aktarır ve ardından bu bilgiyi destekleyen alıntılar sunar.

Cevâd Ali'nin kullandığı farklı atıf yöntemleri ve çeşitli kaynaklara başvurma biçimi, onun dönemindeki akademik standartları ve kendi bilgi birikimini yansıtmaktadır. Günümüzde kullanılan akademik atıf standartlarından farklılık gösterse de çalışmaları, kaynak çeşitliliğine verdiği önem ve farklı disiplinlerden beslenen yaklaşımıyla dikkat çekmektedir.

Cevâd Ali, kaynak olarak kullandığı eserlerde ayrıntılı bir biçimde ele alınan mevzuları tekrar ele almak istememiş, yalnızca üzerinde durulmamış veya yeterince işlenmemiş ilgi çekici kısımlara yer vermeye çalışmıştır. Tarih yazımının değişmeye başladığı bir geçiş döneminde eser veren Cevâd Ali, bu titiz davranışıyla sunduğu bilgilerin okuyucu tarafından teyit edilmesini kolaylaştırmak istemiştir. Nitekim eser ve yazar isimlerinin zikredilmesi noktasındaki hassasiyetini, cilt ve sayfa numaralarını da belirterek bir adım

[159] el-Hafâci, "Cevâd Alî ve Cühûdühü'l-İlmiyyetü", 305.
[160] Ali, *el-Mufassal*, I, 58.
[161] Ali, *el-Mufassal*, 455.
[162] Ali, *el-Mufassal*, I, 266.

öteye taşımıştır. Bu durum, bilgilerin teyit edilmesi noktasında doğabilecek problemleri ortadan kaldırmayı amaçlamaktadır. Nitekim *el- Mufassal'*da kullanılan ilk dipnot şu şekildedir; *W. Muss Arnolt, assyrisch -english- Deutsches handwort-erbuch, Berlin, 1903, s. 616, Winckler, A.O.F, Band, 2, s. 465, Margoliouth, The relations between Arabs and israelites pripr to the rise of İslam, London, 1924, s. 3*.[163]

Diğer taraftan çeşitli rivayetleri kullanarak eserlerini kaleme alan Cevâd Ali, sadece aktarmakla yetinen tarihçilerden ayrılır. Konuyla ilgili pek çok rivayeti bir araya getiren yazar, bu rivayetleri tenkit süzgecinden geçirerek ve detaylı bir incelemeye tabi tutarak eserinde kullanmaya özen göstermiştir. Eserlerinde yer verdiği rivayetlerin anlaşılmasını kolaylaştırmak için ise ayrıntılı açıklamalara yer vermiştir. Diğer taraftan bilgi sahibi olmadığı veya uzmanlık alanı dışında kalan konularda ise, yorum yapma hakkını uzmanlara bırakmış ve herhangi bir görüş belirtmekten kaçınmıştır. Bu da onun, meselelere eleştirel ve ölçülü bir biçimde yaklaştığını göstermektedir. Nitekim müellif, Sâmîlikten bahsederken bir soy olarak yani antropoloji ve etnolojinin alanlarındaki gibi bir ırk olarak ifade etmediğini aksine bu kavramı kültürel bir topluluk olarak kullandığını savunmaktadır.[164]

Cevâd Ali'nin rivayetlere yaklaşımı, etkisiz bir aktarım anlayışından ziyade, aktif bir sorgulama ve değerlendirme sürecini yansıtır. Farklı rivayetleri bir araya getirmesi, uzmanlık alanının sınırlarını gözetmesi, onun tarihçi kimliğinin önemli unsurları olarak değerlendirilebilir.

B. ANLATIM YÖNTEMİ

Cevâd Ali, İslam tarihini incelerken tarih biliminin genelinde kullanılan yöntemleri benimsemiştir. Bu bağlamda, yazarın bilimsel yöntemlere bağlı kalarak hareket ettiğini görmekteyiz. Nitekim Cevâd Ali, dilbilim alanındaki derin bilgisiyle, özellikle de etimolojiye gösterdiği ilgiyle tanınan önemli bir araştırmacıdır. Zira *el-Mufassal* adlı eseri başta olmak üzere birçok çalışmasında yer verdiği kapsamlı kelime tahlilleri, onun bu alandaki uzmanlığının en belirgin kanıtıdır. Kelimelerin kökenlerini, anlamlarını ve tarihsel gelişimlerini inceleyerek, hem dilin yapısı hakkında daha derin bir anlayışa ulaşmış hem de tarihi metinlerin daha doğru bir şekilde yorumlanmasına katkı

[163] Ali, *el-Mufassal*, 17.
[164] Ali, *el-Mufassal*, I, 225.

sağlamıştır. Nitekim *el-Mufassal* eseri Arap kelimesinin etimolojik tahlili ile başlamakta olup bu kavramın tarihi hakkında bilgiler sunmaktadır. Kur'ân-ı Kerîm ve hadislerde, Arap kelimesi, Cahiliye dönemi metinleri ile İslam öncesine ait Tevrat, İncil, Talmud, Yunan ve Latin kitabelerindeki anlamından farklı bir içerik taşır. Zira bu terim, çöl halkı olan bedevilere, yani Araplar arasında belirli bir gruba atıfta bulunmaktadır.[165]

Cevâd Ali'nin tarihsel anlatımlarında karşılaştırmalı yöntemin kullanımı, eserlerinin çeşitlilik göstermesi nedeniyle genel bir yargıya varmayı güçleştirmektedir. Ancak, bazı eserlerinde karşılaştırmalı yaklaşımın belirgin olduğu görülmektedir. Bu durum, yazarın tarihsel olayları farklı perspektiflerden değerlendirme çabasının bir yansıması olarak kabul edilebilir. Zira "Cahiliye" terimi, İslam'ın doğuşuyla birlikte ortaya çıkan ve sonradan türemiş bir kavramdır. Genel olarak Arapların İslam öncesi durumlarını İslam'ın ortaya çıkışından sonraki durumlarından ayırt etmek amacıyla kullanılmaktadır. Bu isimlendirme, diğer milletlerde meydana gelen sarsıcı olaylar ve yeni dönemlerle oluşan yapılar için kullanılan benzer terimlere kıyasla, değişim ve dönüşüm sonrası dönemleri farklılaştırma amacını taşır. Genellikle, sonraki dönemlere verilen isimler önceki dönemleri küçümseyici ve olumsuz bir şekilde tasvir edebilir. Hristiyanlar da eski dönemleri çirkin bulmuş, putperestliği küçümsemiş ve bu dönemin cehaletini eleştirmişlerdir. Hristiyanlık öncesi çağlar ve Cahiliye dönemi olarak adlandırılan bu zamanlar, insanların ilim ve Tanrı'nın Krallığı'ndan uzaklaştığı ve çeşitli hatalar işlediği dönemler olarak görülmüştür. Hristiyan inancına göre, bu cehalet dönemleri bağışlanmış ve İsa'nın gelişiyle yeryüzündeki tüm insanlara tövbe etmeleri halinde affedilecekleri müjdelenmiştir.[166] Diğer taraftan Tevrat'ta geçen "Araplar" terimi, bedevi yani çöl sakinlerini ifade etmekte olup bu bağlamda kullanılan sıfatlar da çöl Araplarına özgü nitelikler taşır. Bu Arapların İbranilerle ilişkileri genellikle olumsuzdur. Benzer şekilde, Yunan ve Bizans kaynakları ile İncil'lerde de Arapları tanımlayan bazı sıfatlar yer almaktadır. Ancak bu metinlerdeki bilgiler incelendiğinde, bu sıfatların da Tevrat'ta olduğu gibi, Bizans ve Yunan imparatorluklarına karşı saldırgan olan, kervanları yağmalayan ve yoldan geçiş karşılığında rüşvet alan bedevileri ifade ettiği görülmektedir.[167]

[165] Ali, *el-Mufassal*, I, 13.
[166] Ali, *el-Mufassal*, I, 38.
[167] Ali, *el-Mufassal*, I. 262.

Müellifin karşılaştırma yöntemi üzerine başka bir husus ise Kahtânî ve Adnânî kıyaslamasıdır. Nitekim Ahbar âlimlerinin Kahtân isminin kökenini belirledikleri kaynak hakkında bilgi edinmek nispeten kolayken, Adnân isminin kaynakları hakkında bilgi edinmenin zorluğudur. Tevrat'ta, Adnân'a benzeyen isimler bulunmamakta olup Adnân isimli bir Arap kralı veya kabile reisi de geçmemektedir. Bu nedenle, Adnân isminin nasıl elde edildiği ve Kahtân ismiyle uyumlu bir biçim oluşturulup oluşturulmadığı belirsizdir. Dolayısıyla Adnân isminin Cahiliye dönemi Mekke halkı arasında mı kullanıldığı veya başka kabilelerden mi alındığı hakkında net bir bilgi mevcut değildir. Bu konudaki belirsizlikler nedeniyle, Adnân isminin kökeni ve varlığı hakkında nihai bir değerlendirme yapmanın yazar tarafından zor olduğu savunulmuştur.[168]

Birçok farklı medeniyetlerde kullanılan unvanların birbiriyle uyuşması yazarın benzetme yöntemi olarak ortaya koyduğu bir başka hususdur. Nitekim Güney Arap idareleri, özellikle Main kralları, yöneticilik unvanları konusunda çeşitli isimlendirmeler kullanmışlardır. Bu unvanlar, kralların niteliklerini ve yönetim özelliklerini yansıtmaktadır. Örneğin, Yesa' unvanı "kurtarıcı" ve "dürüst" anlamında kullanılmıştır. Diğer unvanlar arasında Sadak/Sadak (doğru, adil ve dürüst), Riyem/Riydm (yüce), Nabt (aydınlatıcı), Vakah (itaat eden, cevap veren, belki emreden), Ye/Es (övünen, iftihar eden, mütekebbir ve yüce), Yeşr (doğruluk üzere olan), Zerih (parlak, aydınlatıcı, ışık veren), Vetr (yüce) ve Beyn (açık, net, zahir) gibi terimler yer alır. Bu unvanlar, Main, Sebe, Kataban, Hadramevt ve diğer kitabelerde belgelenmiştir. Öte yandan benzer unvanlar, Rum, Roma ve Pers kralları tarafından da kullanılmaktaydı. Abbasiler döneminde halifeler de bu tür unvanları benimsemişlerdir. Ancak, Dört Halife ve Emevî halifeleri unvan kullanma eğiliminde olmamışlardır. Yalnızca Abbasi halifeleri, Pers ve Yunanlılardan alınan gelenekler doğrultusunda benzer unvanları benimsemişlerdir. Bu durum, Müslümanlara, özellikle mevali aracılığıyla bu geleneklerin aktarıldığını göstermektedir.[169]

Cevâd Ali, tarihsel olayları incelerken neden-sonuç ilişkilerine özel bir önem vermiştir. Zira bir olguyu ya da olayı değerlendirirken, genellikle çok sayıda nedeni dikkate alarak kapsamlı bir analiz gerçekleştirmiştir. Bu yaklaşımı sayesinde, tarihsel süreçleri daha iyi anlamamıza imkân tanıyan derinlemesine bir inceleme sunmuştur. Cevâd Ali, tarihsel

[168] Ali, *el-Mufassal*, I, 380.
[169] Ali, *el-Mufassal*, II, 104.

olayları analiz etme ve bu analizleri sentezleyerek daha geniş bir bağlama oturtma konusunda son derece yetkin bir tarihçidir. Eserlerinde, kaynakları titizlikle inceleyerek elde ettiği bilgileri mantıksal bir çerçeve içinde bir araya getirmiş ve bu sayede karmaşık tarihsel süreçleri daha anlaşılır kılmıştır. Nitekim Arap tarihçileri, İslam tarihinin yazımında rivayetlerin ve haberlerin toplanması, kaynaklarına inilmesi ve bu bilgilerin arıtılması bakımından büyük bir başarı göstermiştir. Ancak, Cahiliye dönemi tarihinin tedvininde aynı başarıyı sergileyememişlerdir; aksine, bu alanda ciddi ihmalkârlıklar yapmışlardır. Cahiliye dönemine ilişkin bilgiler, İslami döneme yakın bir zaman dilimiyle sınırlı kalmış olup bu dönem hakkında dahi yeterli bilgi üretilmemiştir. Bu ihmalkârlık, Arap Yarımadası tarihine dair geniş boşlukların oluşmasına neden olmuş, bu boşluklar günümüze kadar tam anlamıyla giderilememiştir. Bu durum, bizleri Arap tarihçilerinin neden bu konuyu ihmal ettiklerini sorgulamaya yönlendirmektedir. Acaba İslam, Cahiliye dönemi haberlerinin silinip yok edilmesini mi emretmişti, yoksa bu dönemde Arapların ellerinde tarihlerine dair yazılı kaynaklar mı yoktu? Ya da Araplar, Bizanslılar ve İranlılar gibi kendi tarihlerini kayıt altına alma eğilimi göstermemişler miydi? Sonuç olarak, İslami dönemde rivayet edilen haberler, sadece uzun süre yaşayanların hafızalarında kalan bilgilere mi dayanıyordu?[170]

Müellifin ortaya koyduğu başka bir neden-sonuç ilişkisi ise Tevrat'ta geçen nesep bilgileri, ne zaman Arapların arasına girdiği ve yayıldığı konusunda kesin bir tarih belirlemenin zorluğudur. Ancak, bu nesep bilgilerini Yahudilerden Cahiliye dönemindeki Araplara geçtiğini söylemenin mümkün olduğu zira Yahudiler Arap Yarımadası'nda yerleşmiş, zamanla Araplarla irtibat içinde olmuşlardır. Ayrıca, Arap Yarımadası'ndaki bazı bölgelerde ve kabileler arasında bulunan Hristiyanlardan da nesep bilgilerini almış olabilirler. Bu bağlamda, Ehl-i Kitap, bu nesep bilgilerini Cahiliye toplumuna yaymıştır. Yahudilerin, Araplarla aralarındaki nesep ilişkilerini ve akrabalık bağlarını vurgulayarak Araplarla yakınlaşmayı ve aralarındaki ilişkileri geliştirmeyi amaçlamış olmaları muhtemeldir. Kesin olarak belirtmek gerekirse, bu İsrailiyât hikayeleri ve ahbar âlimlerinin rivayet ettiği bilgiler Cahiliye dönemi Arapları arasında yaygın değildi. Ancak İslami dönemde bu rivayetler daha geniş bir şekilde yayılıp kabul görmüştür.[171]

[170] Ali, *el-Mufassal*, I,107.
[171] Ali, *el-Mufassal*, I, 416.

Cevâd Ali'nin bir diğer anlatım yöntemi ise öznel değerlendirmelerdir. Zira eserlerinde "bana göre" ifadesiyle özel olarak belirtmiştir.

Müellif, Cahiliye terimi hakkında yapılan birçok tanımın yanı sıra kendi deneyime uygun bir açıklama yapmıştır. Nitekim bilgisizlik, ahmaklık, kibir, öfke ve İslam'ın kusurlu bulduğu her türlü tutum ve davranış anlamına gelir. Bu, Irak'ta cahilce ve ahmakça davranan, edep ve ahlaka uymayan kişiler için kullanılan "Git başımdan cahil adam!" ifadesine benzer bir anlam taşır. "Cahil adam" ifadesi, toplumsal ve dini değerlere saygı göstermeyen ve en çirkin sözleri söylemekten çekinmeyen bireyler için kullanılır. Bu bağlamda, "cahil" terimi, kişinin okuma yazma bilip bilmemesiyle değil, ahlaki ve sosyal tutumlarıyla ilişkilidir.[172]

Yazara göre Arap Yarımadası'ndaki iklim değişiklikleri, Sâmî göçleri ve Sâmî vatanı konuları, vadilerin eteklerinde ve terk edilmiş yerlerdeki yerleşim kalıntılarına dayanarak açıklığa kavuşturulması gereken alanlardır. Bu konular halen bilimsel araştırmalar, jeoloji ve ilgili diğer disiplinlerin bulgularına ihtiyaç duymaktadır. Önsezi ve tahminler yerine, bu tür meselelerde bilimsel veriler ve araştırmaların belirleyici olması gerektiği düşünülmektedir.[173]

Cevâd Ali'ye göre belirli bir tarihin, örneğin bir kralın yönetim döneminin ardından veya önceki yıllarda geçtiği tarzındaki ifadelerle zamanlanması mümkün değildir. Yöneticilerin isimleri bize ulaşmasa da onların yönetimleri hakkında bilgi edinme arzusu vardır. Ancak mevcut kitabeler, şüpheleri gidermekte yetersiz kalmaktadır. Bu kitabelerde bazen sadece yöneticilerin isimleri yer almakta, nitelik ve özellikleri hakkında bilgi verilmemekte ya da bazı bilgiler eksik veya kaybolmuş durumdadır. Kimi kitabelerde krallar nitelik ve özellikleriyle birlikte tam olarak yer almakta, bazılarında ise sadece isimleri olmaksızın niteliklerine yer verilmektedir. Ayrıca bazı kitabelerde kralların babası veya oğluna atıfta bulunan unvanlar eksik olabilir. Bu eksiklikler ve belirsizlikler araştırmacılar arasında kafa karışıklığına neden olmakta ve sayımda artış veya eksikliklere yol açmaktadır. Bu nedenlerle, tarihî tespitlerde dikkatli ve titiz bir inceleme yapılması gerektiğini düşünüyorum.[174]

[172] Ali, *el-Mufassal*, I, 40.
[173] Ali, *el-Mufassal*, I, 254.
[174] Ali, *el-Mufassal*, II, 178.

Müellifin kullandığı bir başka öznel değerlendirme ise Yakın Doğuluların Ârâmi dili ve yazısıyla düşüncelerini ifade etmeleri, Bereketli Hilal bölgesinde yaşayan halkların kökenleri hakkında kesin bir hükme varmayı zorlaştırdığıdır. Bu durum, halkların kökenleri hakkında kesin bir görüş ortaya koymaktan kaçınmayı ve ihtiyatlı olmayı gerektirmektedir. İsimlere dayanarak köken tespiti yapmak makul görünebilir, ancak bu yöntem bilimsel olarak yeterli değildir. Günümüzde birçok Müslüman ismi saf Arapça kökenli olsa da bu isimlerin sahiplerinin gerçekten Arap kökenli olduğunu kesin olarak göstermez. Ayrıca, Sâmî halklarda kabile ve şahıs isimlerinin sıklıkla benzer veya aynı olduğunu göz önünde bulundurmalıyız; bu durum kültürel ve fikrî benzerliklerden kaynaklanabilir. Bu nedenle, halkların kökenleri hakkında aceleci yargılarda bulunmamalı ve isimlerin köken tespiti için yeterli bir ölçüt olmadığını unutmamalıyız. Örneğin, Müslüman Acemlerin Arapça isimleri nedeniyle Arap, veya ABD'de yaşayan zencilerin Avrupai isimleri nedeniyle Avrupalı olduklarını düşünmek doğru olmayacaktır.[175]

Cevâd Ali'nin tarihçiliğinde öne çıkan diğer bir unsur, anlatımlarında akli değerlendirmelerde bulunmasıdır. Nitekim müellifin bir akıl yürütmesi olarak İslam tarihinin herhangi bir döneminde, "Ahbâr âlimi" terimi yalnızca Cahiliye dönemi haberlerini rivayet edenleri ifade etmiyordu. Bu terim, daha çok ahbarın, akla aykırı, abartılı ve mantıksız sözler aktarmaları, İsrailiyat, Hristiyanlık ve halk mitolojilerine dair hikayeleri kitaplara dahil etmeleri ve en basit mantık kurallarına aykırı yalanlar uydurmaları nedeniyle küçümsenmiştir. Eğer İslam, Cahiliye dönemine ait bilgilerin silinmesini veya putların anılmasının yasaklanmasını teşvik etmiş olsaydı, hiçbir alim bu konuları ele almazdı. Ancak Kur'ân, Cahiliye döneminin reddini değil, aksine o döneme ait bilgilerin varlığını kabul eder. Kur'ân, Arapların put isimlerini, Cahiliye halkının yaşamını ve bu dönemdeki uygulamaları detaylı şekilde anlatır. Tefsir, hadis, siyer ve ahbar kitaplarında, Cahiliye dönemi putlarının vasıfları, durumları, şekilleri ve hac vakitleri gibi bilgiler aktarılır. İslam, Cahiliye döneminin izlerinin silinmesini değil, bu dönemin bilgi ve uygulamalarının bilinmesini hedeflemiştir.[176]

[175] Ali, *el-Mufassal*, II, 624.
[176] Ali, *el-Mufassal*, I, 113.

C. TARİH YAZIM METODU

Cevâd Ali'nin tarihçiliği incelendiğinde, genel anlamda Neden/Nasılcı tarih anlayışını yansıtır. Olayların sebep ve sonuçları üzerinde titizlikle durması, tenkidi bir üslupla meselelere yaklaşması ve rivayetler arasında tercih yapması, onun sadece rivayetleri aktaran etkisiz bir tarihçi olmadığını gösterir. Ayrıca Cevâd Ali'nin tarih anlayışının merkezinde nesnellik ve tarafsızlık yer almaktadır. Ona göre tarih, matematiksel bir kesinliğe sahip değildir ve öznel yorumlara açıktır. Bu nedenle, tarihçinin görevi olayları kendi bakış açısıyla değil, "olduğu gibi" aktarmaktır. Yazar, tarihçinin duygularından, inançlarından ve ideolojilerinden arınmış bir şekilde hareket etmesi gerektiğini savunur.[177]

Cevâd Ali, tarih yazımında bilimsel bir yaklaşım benimsenmesi gerektiğini vurgular. Ona göre tarihçi, tıpkı bir bilim insanı gibi titizlikle çalışmalı, kaynakları derinlemesine incelemeli, verileri analiz etmeli ve mantıklı sonuçlara ulaşmalıdır. Bu süreçte, tarihçinin eleştirel düşünme, analitik yetenek ve nesnellik gibi niteliklere sahip olması gereklidir. Cevâd Ali'ye göre tarihçi, tarafsız bir gözlemci ve nesnel bir yorumcu rolünü üstlenmelidir. Tarihçi, yargı bildirmekten veya olayları kendi bakış açısıyla değerlendirmekten kaçınmalıdır. Öte yandan müellifin tarih metodolojisi hem Alman tarih okulunun etkilerini hem de kendi özgün bakış açısını yansıtmaktadır. Leopold Von Ranke'nin "tarihi olduğu gibi yazma" ilkesinden etkilenen yazar, aynı zamanda Arap tarihine olan derin ilgisini ve bu alandaki boşluğu doldurma arzusunu da çalışmalarına yansıtmıştır.[178]

Cevâd Ali, tarihin kesinlikle "bilgi" olduğunu savunurken, onu doğa bilimleri gibi deney ve gözlemle kanıtlanabilir yasalara sahip bir bilim dalı olarak görmez. Ona göre tarih, doğa yasaları gibi kesin ve değişmez kurallara sahip değildir. Tarihi olaylar, farklı bakış açıları ve yorumlarla değerlendirilebilir. Bu nedenle, tarihsel olayların tek bir doğru yorumundan bahsedilemez. Nitekim Cevâd Ali, Alman tarihçi Bryce'ın tarih için öne sürdüğü yirmi dört yasayı reddeder. Bu yasaların, tarih ve doğa bilimleri arasındaki yöntemsel farkı ortadan kaldırmadığını savunur. Doğa bilimlerindeki yasalar deney ve gözlemle elde edilirken, tarihte ise olaylar arasındaki nedensellik bağı her zaman net bir

[177] el-Ka'bî, *Ebhâs*, 39.
[178] Câsim, "ed-Düktûr Cevâd Alî ve Menheciyyetühü fî Kitâbeti'l-Târîh", 186.

şekilde kurulamaz. Tarihsel yorumlar, tarihçinin bakış açısı, bilgi birikimi ve değerlendirmelerine göre şekillenir.[179]

Cevâd Ali, tarihçinin aceleci hükümlerden kaçınması gerektiğini savunur. Ona göre, erken ve yetersiz bilgiye dayalı hükümler, henüz keşfedilmemiş gerçeklerin göz ardı edilmesine ve yanlış sonuçlara varılmasına neden olabilir. Bu nedenle, tarihçi, araştırmalarında titiz ve düşünceli davranmalı, farklı ihtimalleri göz önünde bulundurmalı ve kesin yargılara varmadan önce yeterli kanıta ulaştığından emin olmalıdır.[180]

Cevâd Ali, kendi dönemindeki Arap tarih yazımını da eleştirir. Ona göre Arap tarihçileri, henüz Batı'daki gibi derinlemesine araştırmalar yapan ve eleştirel bir bakış açısı geliştirmiş bir tarih okulu oluşturamamışlardır. Arap tarihçilerin, genellikle kendi dönemlerinin hâkim görüşlerinden ve siyasi düşüncelerinden bağımsız hareket edemediklerini belirtir. Bununla birlikte yazar, yeni nesil Arap tarihçilerine, Batı'daki tarih yazımındaki gelişmeleri takip etmelerini, eleştirel tarih anlayışını benimsemelerini ve bağımsız bir Arap tarih okulu oluşturmak için çaba göstermelerini tavsiye eder. Ona göre bu hedefe ulaşmak için, el yazması eserlerin incelenmesi, çeviri çalışmaları, arkeolojik araştırmalar ve farklı disiplinlerle iş birliği büyük önem taşımaktadır.[181]

Cevâd Ali, eleştirel tarih anlayışının önemini vurgular. Ona göre bir tarihçi, kaynakları sorgulamadan kabul eden etkisiz bir "nakledici" değil, bilgiyi sorgulayan, farklı kaynakları karşılaştıran ve eleştirel bir bakış açısıyla değerlendiren aktif bir "araştırmacı" olmalıdır. Ayrıca Cevâd Ali de tarih yazımında bu eleştirel tutumu benimsemiş ve elindeki tarihi malzemeyi titizlikle tenkide tabi tutmuştur. Kaynaklardan edindiği bilgileri olduğu gibi aktarmamış, eleştirel bakış açısıyla incelemiş ve belirli bir sınıflamaya tabi tutmuş, üstelik güvenilir kabul ettiği kaynakları ve yazarları bile sorgulamış, eleştirel bir değerlendirmeden geçirmiştir. Kullandığı kaynakları ve rivayetleri tenkit ederek tarihçilik alanında önemli bir görevi yerine getirmiştir.[182]

Cevâd Ali'nin tarih yazımındaki bu hassas ve titiz tutumu, eserlerinin hem kendi dönemindeki hem de sonraki dönem tarihçileri tarafından güvenilir bulunmasını

[179] el-Hafâci, "Cevâd Alî ve Cühûdühü'l-İlmiyyetü", 302.
[180] Ali, *el-Mufassal*, I, 79.
[181] el-Ka'bî, *Ebhâs*, 37.
[182] Câsim, "ed-Düktûr Cevâd Alî ve Menheciyyetühü fî Kitâbeti'l-Târîh", 183.

sağlamıştır. Anlatımlarının gerçeğe yakınlığı konusunda tarihçiler arasında herhangi bir şüphe oluşmamıştır.

D. DİL VE ÜSLUBU

Bir insanın duygu ve düşüncelerini dış dünyaya yansıtan en önemli araçlardan biri dildir. Üslup ise bu yansıtmanın biçimsel özelliklerini ifade eder ve kişinin amacını anlamak için önemli ipuçları sunar. Dolayısıyla Cevâd Ali'nin tarihçiliğini anlamak için kullandığı dil ve üslubu incelemek büyük önem taşır.

Cevâd Ali'nin dil ve üslubunu şekillendiren en önemli unsurlardan biri, yetiştiği kültür ortamı ve sahip olduğu bilgi birikimidir. Geleneksel İslam kültürünün etkilerini taşıyan Cevâd Ali, aynı zamanda Batı kültürüne de aşinadır. Yerel kaynakların yanı sıra yabancı kaynakları da takip edebilmesi, olayları çok yönlü değerlendirebilmesine olanak tanımıştır.

Cevâd Ali'nin dilbilim alanındaki uzmanlığı, özellikle eski Arap lehçelerine hakimiyeti, İslam öncesi Arap tarihini anlamada kritik bir rol oynamaktadır. Süryanice, İbranice, Yunanca ve Latince gibi dillerdeki yetkinliği ise, dönemin çok dilli tarihsel kaynaklarına erişimini ve bu kaynakları doğru bir şekilde yorumlama becerisini artırmıştır. Bu çok yönlü dil bilgisi, Cevâd Ali'nin tarihsel anlatısını zenginleştirerek, tek taraflı bir bakış açısının ötesine geçmesini sağlamıştır. Ayrıca Cevâd Ali'nin tarih yazımındaki en belirgin özelliklerinden biri, kullandığı terimlere ve kavramlara gösterdiği özendir. "Araplar, "Sâmî", "Cahiliye" gibi terimlerin yanı sıra İslam öncesi dönemle ilgili diğer isimler, adetler ve gelenekler, okuyucunun tarihsel anlatıyı doğru bir şekilde kavrayabilmesi için titizlikle tanımlanmıştır. Bu yaklaşım tarihsel metinlerde sıklıkla karşılaşılan kavramsal belirsizlik sorununu ortadan kaldırarak, müellifin çalışmalarına akademik bir netlik kazandırmaktadır.[183]

Cevâd Ali'nin tarih yazımındaki başarısı, sadece derinlemesine araştırmalarına ve nesnel bakış açısına değil, aynı zamanda etkili bir edebi üslubu kullanabilmesine de dayanır. Zira Cevâd Ali, akıcı anlatımı ve sanatsal ifade biçimlerini ustaca kullanarak, karmaşık tarihsel olayları okuyucuya anlaşılır ve akıcı bir dille aktarabilme yeteneğine sahiptir. Cevâd Ali, iyi bir tarihçinin yazılarının içeriği kadar üslubuna da özen göstermesi

[183] Câsim, "ed-Düktûr Cevâd Alî ve Menheciyyetühü fî Kitâbeti'l-Târîh", 187.

gerektiğine inanır. Bu prensibi kendi eserlerinde de uygulayarak, dilin yalınlığına ve anlamın açıklığına büyük önem verir. Nitekim *el-Mufassal* gibi önemli bir çalışmasında kullandığı dilin sadeliği ve anlaşılırlığı dikkat çekicidir. Bu yaklaşımı, tarih yazımında gereksiz süslü ifadelerden kaçınarak, bilginin özüne odaklanma amacını yansıtır.[184]

Ayrıca dönemindeki birçok tarih eserinde görülen iktidar yanlısı veya muhalif tutumlar, Cevâd Ali'nin eserlerinde görülmez. Herhangi bir ideolojiye veya gruba aidiyet duymayan yazar, konulara objektif bir şekilde yaklaşmış, tarafsızlığını korumaya özen göstermiştir. Eserlerinde ne iktidarı savunan ne de muhalefet eden bir tavır sergilemiştir. Bununla birlikte Cevâd Ali'nin üslubunun en belirgin özelliklerinden biri de saygı ve nezakettir. Eserlerinde hakaret, aşağılama veya ağır ithamlara yer vermemiştir. Olayları ve kişileri anlatırken tarafsız bir dil kullanmış, duygusal ve subjektif ifadelerden kaçınmıştır. Kaynaklarda karşılaştığı incitici veya aşağılayıcı ifadeleri dahi eserlerine aktarmaktan imtina etmiştir.

Cevâd Ali'nin eserlerinde dönemin diğer eserlerinde sıkça rastlanan dini ifadelere fazla yer verilmemiştir. Eserlerine besmele, salavat veya dua gibi ifadelerle başlamamış, dini inancını ön plana çıkarmamıştır. Diğer dinlere mensup kişilere karşı da saygılı bir dil kullanmıştır.

Cevâd Ali'nin eserleri hem içerik hem de üslup açısından bilimsel titizlikle edebi kaygıları bir araya getirmesiyle önemlidir. Bu nedenle, çalışmaları sadece tarihsel bilgi kaynağı olarak değil, aynı zamanda edebi eserler olarak da değerlendirilebilir. Anlatımındaki sadelik ve akıcılık, okuyucunun tarihsel konulara ilgisini canlı tutarken, aynı zamanda Cevâd Ali'nin tarihçi kimliğinin ötesinde yetenekli bir yazar olduğunu da gözler önüne sermektedir.

[184] el-Hafâci, "Cevâd Alî ve Cühûdühü'l-İlmiyyetü", 309.

SONUÇ

Cevâd Ali, 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın büyük bir kısmını kapsayan, tarihsel açıdan oldukça çalkantılı bir dönemde yaşamıştır. Bu dönem, sadece Irak'ta değil, tüm dünyada büyük siyasi, sosyal ve ekonomik değişimlere sahne olmuştur. Cevâd Ali'nin hayatı da bu değişimlerden derinden etkilenmiş, yaşadığı dönem, onun tarih anlayışını ve entelektüel gelişimini şekillendirmiştir.

Cevâd Ali'nin tarih anlayışını ve bilimsel gelişimini şekillendiren unsurlardan biri de ilk yıllarını geçirdiği Kâzımiye ve Âzamiye gibi dini ve kültürel açıdan zengin şehirlerin etkisidir. Bu şehirlerin dinî ve ilmî atmosferi, onun tarafsız bir bakış açısı geliştirmesine ve farklı kültürlere karşı saygı duymasına olanak sağlamıştır. Bu sayede, Cevâd Ali, tarih araştırmalarında önyargılardan uzak, nesnel bir yaklaşım benimsemiştir.

Akademik kariyeri boyunca hem Irak'ta hem de uluslararası platformlarda aktif rol alan Cevâd Ali, Irak Bilim Akademisi'nin kuruluşunda yer almış, Bağdat Üniversitesi'nde tarih hocalığı yapmış ve Harvard ve Londra Üniversiteleri gibi önemli merkezlerde araştırmalar yürütmüştür. Oryantalist tarih yazımına eleştirel yaklaşımıyla bilinen müellif, Arapların kendi tarihlerini yazmaları ve Batı akademik dünyasında temsil edilmeleri gerektiğini savunmuştur. Bunun yanı sıra Cevâd Ali'nin çalışmaları, İslam öncesi Arap tarihine yeni bir perspektif getirmiş ve Arap tarih yazımının Batı merkezli yaklaşımlardan sıyrılmasına katkı sağlamıştır.

Yazar, Arap milliyetçiliği düşüncesinden de etkilenmiştir. Ancak onun milliyetçilik anlayışı, diğer uluslara karşı bir üstünlük iddiasından ziyade, Arapların tarih boyunca insanlığa yaptıkları katkıları ortaya koyma, Arap toplumunun kendi potansiyelini gerçekleştirmesine yardımcı olma çabası olarak değerlendirilebilir. Bu amaçla, İslam öncesi ve sonrası Arap tarihini derinlemesine araştırmış ve Arapların bilim, sanat, felsefe ve edebiyat alanlarındaki başarılarını gün yüzüne çıkarmıştır.

Cevâd Ali için tarih, sadece geçmiş olayların bir kaydı değil, aynı zamanda bir milletin kimliğini ve değerlerini anlamak için vazgeçilmez bir araçtır. "Bir millet tarihinin içinde büyür, bu tarihi iftiralardan ve zarar veren unsurlardan arındırmalıyız," sözleriyle de bu

anlayışını dile getirmiştir. Ona göre, tarihin doğru bir şekilde anlaşılması, bir milletin geleceğini inşa etmesinde kritik bir rol oynamaktadır.

Cevâd Ali, İslam öncesi Arap tarihine olan derinlemesine hakimiyeti ve bu alandaki çalışmalarıyla öne çıkan bir isimdir. Eserlerinde açıkça görülen kapsamlı araştırma disiplini ve metodolojiye olan bağlılığı, onu alanda önemli bir yere taşımıştır. Eski Arapça ve İslam öncesi Yemen tarihi üzerine yoğunlaşan çalışmaları, eski yazıtların ve yazıların analizini de içermektedir. Araştırmalarını sadece İslam öncesi döneme hapsetmeyen Cevâd Ali, İslam çağına da eğilmiş ve bu alanda da kayda değer çalışmalar üretmiştir. Hem İslam öncesi hem de İslam dönemine dair araştırmalarında bilimsel metodolojiyi titizlikle uygulamış, düşünce ve görüşlerini analiz, yorum ve eleştiri süzgecinden geçirerek sunmuştur.

Cevâd Ali, sadece ürettiği eserlerle değil, aynı zamanda kişiliği ve çalışma disipliniyle de örnek bir bilim insanı olarak tarihte yerini almıştır. Nitekim Modern Arap kütüphanesine kazandırdığı değerli tarihsel ve edebi araştırmalar, onun bilgiye olan sonsuz isteğinin ve titiz çalışma ahlakının birer ürünüdür.

KAYNAKÇA

Abûdî, Settâr Nûrî el-. "el-Medârisü'l-Ehliyye fî'l-Irâk 1869-1963". *Babil Üniversitesi* 20 (2015).

Ahmet Zeki Velidi Togan. *Tarihte Usul*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 4. Basım, 1995.

Akyıldız, Ali. *Tarihçilik ve Yöntem Üzerine*. İstanbul: Timaş Yayınları, 1., 2021.

Ali, Cevâd. "Abdullah bin Sebe". *Mecelletü'l-Mecmau'l-İlmiyyü'l-Irâkî* 6 (1958), 729-751.

Ali, Cevâd. *Asnâmü'l-Kitâbât*. Bağdat: Dâru'l-Varrak, 2007.

Ali, Cevâd. "Brîtanyâ ve'l-Düvelü'l-Arabiyye". *Mecelletü'l-Mecmau'l-İlmiyyü'l-Irâkî* 1 (1950), 412.

Ali, Cevâd. *Cahiliye Şiiri*. çev. Mehmet Akbaş. Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi, 1., 2018.

Ali, Cevad. *Cahiliye'den İslam'a ibadet tarihi*. ed. M. Mahfuz Söylemez. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1. Basım, 2015.

Ali, Cevâd. "Cemheratü'n-Neseb li İbnü'l-Kelbî". *Mecelletü'l-Mecmau'l-İlmiyyü'l-Irâkî* 1 (1950), 348-377.

Ali, Cevâd. *Der Mahdi der Zwölfer- Schi'a und seine vier Safire*. Almanya: Hamburg Üniversitesi, 1939.

Ali, Cevâd. "Dırâsâtü fî Karâtîsü Arabiyye". *Mecelletü'l-Mecmau'l-İlmiyyü'l-Irâkî* 4 (1956), 727-728.

Ali, Cevâd. "Dırâsâtü'l-Kafkâsiyye". *Mecelletü'l-Mecmau'l-İlmiyyü'l-Irâkî* 3 (1954), 198-199.

Ali, Cevâd. "el-Bahsü'l-İlmî 'ınde'l-Arabi'l-Müslimîn". *Mecelletü'l-Mecmau'l-İlmiyyü'l-Irâkî* 7 (1960), 125.

Ali, Cevâd. "el-İhtiyâr ve'l-Cebr ınde'l-Müslimîn". *Mecelletü'l-Mecmau'l-İlmiyyü'l-Irâkî* 1 (1950), 368-370.

Ali, Cevâd. "el-Kasîdetü'n-Neşvâniyye". *Mecelletü'l-Mecmau'l-İlmiyyü'l-Irâkî* 32 (1961), 56.

Ali, Cevâd. *el-Mehdî'l-Müntazir ınde'ş-Şiate'l-İsnâaşariyye*. çev. Ebü'l-Îd Dûdû. Bağdat: Menşûrâtü'l-Cemel, 2005.

Ali, Cevâd. *el-Mufassal fî Târîhu'l-Arab Kable'l-İslâm*. I-X Cilt. Bağdat: İntişârâtü'l-Şerîfü'r-Ridâ, 1968.

Ali, Cevâd. "el-Müdevvinâtü'l-Arabiyye limâ Kable'l-İslâm". *Mecelletü'l-Mecmau'l-İlmiyyü'l-Irâkî* 31 (1980), 196-240.

Ali, Cevâd. "Emsâlü Kur'an". *Mecelletü'l-Mecmau'l-İlmiyyü'l-Irâkî* 3 (1955), 446.

Ali, Cevâd. "et-Târîhu ınde'l-Arab Mâ Kable'l-İslâm". *Mecelletü'l-Mecmau'l-İlmiyyü'l-Irâkî* 33 (1982), 3-54.

Ali, Cevâd. “fî Âlemi’l-Kütüb ve’l-İstişrâk”. *Mecelletü’l-Mecmau’l-İlmiyyü’l-Irâkî* 31 (1959), 166.

Ali, Cevâd. “Fihrisü’l-Mahtûtâtü’l-Musavvara”. *Mecelletü’l-Mecmau’l-İlmiyyü’l-Irâkî* 3 (1955), 270-294.

Ali, Cevâd. “Hazrat ‘Umar ke Sarkâri Khutut”. *Mecelletü’l-Mecmau’l-İlmiyyü’l-Irâkî* 8 (1960), 353-354.

Ali, Cevâd. “Ilmü İbnü’n-Nedîm bi’l-Yahûdiyye ve’n-Nasrâniyye”. *Mecelletü’l-Mecmau’l-İlmiyyü’l-Irâkî* 8 (1961), 84.

Alî, Cevâd. *İslâm Öncesi Arap Tarihi (el-Mufassal fî Târîhi’l-Arab Kable’l-İslâm) 1*. ed. Fatih Zengin - M. Mahfuz Söylemez. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1. Basım, 2019.

Alî, Cevâd. *İslâm Öncesi Arap Tarihi (el-Mufassal fî Târîhi’l-Arab Kable’l-İslâm) 2*. ed. Fatih Zengin - M. Mahfuz Söylemez. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1. Basım, 2022.

Alî, Cevâd. *İslam’da Namazın Tarihi*. çev. Ömer Dumlu - Rıza Savaş. Ankara: Takdim Yayınları, 1. Basım, 2020.

Ali, Cevâd. “Kitâbü’l-Tiryâk”. *Mecelletü’l-Mecmau’l-İlmiyyü’l-Irâkî* 3 (1955), 446-447.

Ali, Cevâd. “Lehcetü’l-Kur’an”. *Mecelletü’l-Mecmau’l-İlmiyyü’l-Irâkî* 3 (1955), 270-294.

Ali, Cevâd. “Mevâridü Târîhu’l-Hılâfet”. *Mecelletü’l-Mecmau’l-İlmiyyü’l-Irâkî* 8 (1961), 425-436.

Ali, Cevâd. “Mevâridü Târihu’l-Mes’ûdî”. *Mecelletü’l-Mecmau’l-İlmiyyü’l-Irâkî* 38 (ts.), 231.

Ali, Cevâd. “Mevâridü Târîhü’l-Arab Kable’l-İslâm”. *Mecelletü’l-Mecmau’l-İlmiyyü’l-Irâkî* 3 (1954), 16-56.

Ali, Cevâd. “Mevâridü Târîhü’l-Fars ve’r-Rûm”. *Mecelletü’l-Mecmau’l-İlmiyyü’l-Irâkî* 2 (1951), 135-190.

Ali, Cevâd. “Mukavvimâtü’d-Devletü’l-Arabiyye Kable’l-İslâm”. *Mecelletü’l-Mecmau’l-İlmiyyü’l-Irâkî* 38 (1987), 3-29.

Ali, Cevâd. “Mustalihâtü’z-Zirâatü ve’r-Ray fî Kitâbâti’l-Müsned”. *Mecelletü’l-Mecmau’l-İlmiyyü’l-Irâkî* 36 (1985), 53-102.

Ali, Cevâd. “Nakdü Kitâbü’l-Mu’cemü’l-Sebeiyye”. *Mecelletü’l-Mecmau’l-İlmiyyü’l-Irâkî* 38 (1988), 385.

Ali, Cevâd. “Rasâile fî’l-Mûsîkî”. *Mecelletü’l-Mecmau’l-İlmiyyü’l-Irâkî* 1 (1950), 104.

Ali, Cevâd. *Târîhu’l-Arab fî’l-İslâm*. Bağdat: Dâru’l-Cemel, 1961.

Ali, Cevâd. “Târîhu’l-Edebü’l-Arabiyye”. *Mecelletü’l-Mecmau’l-İlmiyyü’l-Irâkî* 7 (1960), 332.

Ali, Cevâd. *Târîhu’s-Salât fî’l-İslâm*. Bağdat: Manşûrâtü’l-Cemel, 1968.

Ali, Cevâd. *Târîhü’l-‘Âmm*. Bağdat: el-Mektebetü’l-Asriyye, 1927.

Ali, Cevâd. “Tedvînü’ş-Şi’ri’l-Câhiliyye”. *Mecelletü’l-Mecmau’l-İlmiyyü’l-Irâkî* 4 (1956), 520-563.

Ali, Cevâd. “Tezkârâtü Cân Sûfâcî (Memorial Jean Sauvaget)”. *Mecelletü’l-Mecmau’l-İlmiyyü’l-Irâkî* 3 (1954), 200.

Ali, Cevâd. “The Suft Path of Love”. *Mecelletü’l-Mecmau’l-İlmiyyü’l-Irâkî* 3 (1955), 445.

Ali, Cevâd. “Usûlü’l-Hikem ınde’l-Arabi’l-Cünûbiyye”. *Mecelletü’l-Mecmau’l-İlmiyyü’l-Irâkî* 31 (1980), 37-78.

Allavi, Ali A. *Irak Kralı I. Faysal*. çev. Hakan Abacı. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1. Basım, 2016.

’Alvân, A’lâü’ Hasan. “Â’râü’ Cevâd Alî eş-Şahsiyyeti fî Kitâbehü el-Mufassal fî Târîhi’l-A’rab Kable’l-İslâm”. *Mecelletü Havliyyetü’l-Müntedâ* 57 (2024), 518-549.

Arı, Tayyar. *IRAK, İRAN ve ABD: Önleyici Savaş, Petrol ve Hegemonya*. Bursa: Alfa Yayınları, 1., 2004.

Bandâvî, Ahmed el-. “Tatavvuru’t-Ta’lîm fi’l-Irâk 1940-1968”. *Dırâsât Tarbaviyye* 30 (2015).

Beyati, Adil Casim el-. “Eğitim ve Öğretim”. *Irak*. 19./108-111. İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi, 1999.

bî, Nasîr el-Ka’. *Ebhâsü fî Târîhu’l-Arab Kable’l-İslâm*. 2 Cilt. Beyrut: el-Merkezü’l-Akadîmiyyü li’l-Ebhâs, 1. Basım, 2011.

Bloch, Marc. *Tarihin Savunusu Ya Da Tarihçilik Mesleği*. çev. Mehmet Ali Kılıçbay. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 3. Basım, 2020.

Bozkurt, Nahide. *Müslüman Tarihçilerin Dünya Tarihi Tasarımları*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020.

Buzpınar, Ş. Tufan. “Sâtı‘ el-Husrî”. 36/176-178. İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi, 2009.

Cagîl eş-Şemerî, Yusuf Kâzım - ’Acâc, Hamid ’Âmir. “Târîhu’t-Taberî Masdaran li’d-Duktûr Cevâd Alî fî Hurûbi’r-Ridde”. *el-Mevrid* 50/1 (2023), 447-488.

Camâsî, Kâzım el-. “el-Allâme Cevâd Ali”. *Cerîdetü’l-Medâ* (2010), 16.

Câsim, Â’lâ’ Nâfi’. “ed-Düktûr Cevâd Alî ve Menheciyyetühü fî Kitâbeti’l-Târîh”. *Mecelletü Câmiati’l-Anbâr li’l-U’lûmi’l-İnsâniyyeti* 15/4 (2020), 171-194.

Cleveland, William L. *Modern Ortadoğu Tarihi*. çev. Mehmet Harmancı. İstanbul: Agora Kitaplığı, 2008.

Çelebioğlu, Sinem. *Türk Edebiyatı’nda Modern Biyografinin Doğuşu*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, 2007.

Çelik, Yakup. “Biyografi Yazma Geleneği ve Cumhuriyet Sonrasında Biyografi Sözlükleri”. *Bilig* 102 (2022).

Çetin, Mahmut. *Biyografi Kitabı*. İstanbul: Biyografi Net, 2012.

Çetinsaya, Gökhan. *Ottoman Administration of Iraq, 1890-1908*. Londra: Routlenge, 2006.

Demircan, Adnan. *Tarih ve Tarihçi*. Beyan Yayınları, 2016.

Duman, Sabit. *Modern Ortadoğu'nun Oluşumu*. İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 1., 2010.

Duman, Selçuk. *II. Meşrutiyet'ten İngiliz Mandaterliğine Irak, 1908-1922*. Ankara: Berikan Yayınevi, 2010.

Ebu'l-Fadl Cemalüddin Muhammed b. Mükrim, İbn Manzûr. *Lisânü'l-Arab*. I-XV Cilt. Beyrut: Dâru's-Sâdır, 1990.

Ebu'l-Hayr Şemseddin es-Sehavi. *el-İ'lan bi't-Tevbih li-Men Zemme Ehle't-Tevarih*. thk. Salim b. Gıtr b. Salim ez-Zafiri. Riyad: Daru'l-Sami'î, 1. Basım, 2017.

Fayda, Mustafa. "Cevad Ali". 7/429-430. İstanbul, 1993.

Fayda, Mustafa. "Tarih". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 40. İstanbul, 2011.

Fidan, Mehmet Akif. "Tarihte Müslümanlar". *Cevad Ali*. 8/172. Ankara: Otto, 1. Basım, 2020.

Gıbb, Hamilton Alexander Roskeen. "Tarih". *İslam Ansiklopedisi*. C. XI. İstanbul, 1940.

Görgün, Hilal. "Rudolf Strothmann". 37/430-432. İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi, 2009.

Hafâci, Eymen Sâlim el-. "el-Müerrihu'd-Düktûr Cevâd Alî ve Cühûdühü'l-İlmiyye". *Bağdat Üniversitesi* 1/2 (2013), 298-312.

Halkin, Léon-E. - Halkin, Léon-E. *Tarih tenkidinin unsurları*. çev. Bahaeddin Yediyıldız. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989.

Hayyât, Ca'fer el-. *Târihu'l-Irâkı'l-Karîb*. Bağdat: Vezâratü'l-Terbiyye ve't-Ta'lîm, 1971.

Hilâlî, Abdürrezzak el-. *Târîhu't-Ta'lîm fi'-Irâk 1921-1932*. Bağdat: Dâru'ş-Şuûn, 2000.

Hizmetli, Sabri. *İslam Tarihi İlk Dönem*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 9., 2015.

Humeyrî, 'Alâa Hamîs Alvân el-. "Tatavvuru't-Ta'lîm fî'l-Irâk 1912-1958". *Babil Üniversitesi* 43 (2019).

Husrî, Sâtı' el-. *Ârâu ve Ahâdîs fi't-Terbiyyeti ve't-Ta'lîm*. Kahire: Matbaa'tü'r-Risâle, 1944.

Kasalak, Kadir. "Irak'ta Manda Yönetiminin Kurulması ve Atatürk Dönemi Türkiye-Irak İlişkileri". *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi* 5/9 (2007), 196.

Küçükaşçı, Mustafa Sabri. "Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarına Göre Irak". *Irak*. 19/85-87. İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi, 1999.

Matbaî', Hamîd el-. "el-Allâmetü'l-Müerrihü Cevâd Ali". *Mecelletü Beyne'l-Nehrayn* 59-60 (1985), 93.

Matbaî', Hamîd el-. *Mevsûatü A'lâmü'l-Irâki fi'l-Karni'l-Işrîn*. Bağdat: Dâru'l-Şuûn, 1., 1995.

Matbaî', Hamîd el-. *Mevsûatü'l-Müfekkirîn ve'l-Üdebâü'l-Irâkiyyîn*. Bağdat: Dâru'l-Şuûn, 1., 1987.

Memiş, Ekrem. *Tarih Metodolojisi*. İstanbul: Öz Eğitim Yayınları, 3., 1996.

Metz, Helen Chapin. *Iraq: A Country Study*. Washington, D.C.: The Division : For sale by the Supt. of Docs., U.S. G.P.O., 4th ed., 1990. http://books.google.com/books?id=uKNtAAAAMAAJ

Okçabol, Rıfat. *Türkiye Eğitim Sistemi*. Ankara: Ütopya Yayınları, 2005.

Ortaylı, İlber. *Tarih Yazıcılık Üzerine*. Ankara: Cedit Neşriyat, 2., 2011.

(ö. 626/1229), Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkūt b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî. *Muʿcemü'l-Büldân*. I-V Cilt. Beyrut: Daru's-Sâdır, 1977.

Önkal, Ahmet. "İslam Tarihçiliğinde Tarafsızlık Problemi". *Marife* 1 (2005), 257-269.

Öz, Şaban. "Bir Tarih Türü Olarak Biyografi –Stefan Zweig Örneği–". *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 37 (30 Haziran 2021), 1-36. https://doi.org/10.35209/ksuifd.857019

Özçelik, İsmail. *Tarih ve Metodolojisi*. Ankara: Gazi Kitabevi, 1., 2014.

Polk, William R. *Irak'ı Anlamak*. Ntv Yayınları, 2007.

Saatçi, Suphi. *Tarihi Gelişim İçinde Irak'ta Türk Varlığı*. İstanbul: TTT Vakfı Yayınları, 1996.

Sirâciddîn, İsmail vd. *Müntehabâtü mine'l-Bâhisîne'l-Müerrihi'd-Düktûr Cevâd Alî*. 2 Cilt. İskenderiye: Mektebetü'l-İskenderiyye, 1., 2014.

Şeşen, Ramazan. *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*. İstanbul: İslâm Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı (İSAR), 1998.

Şimşek, Ahmet. *Tarih Nasıl Yazılır? Tarihyazımı için Çağdaş Bir Metodoloji*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2., 2019.

Taşdelen, Vefa. "Biyografi: Ötekine Yolculuk". *Milli Eğitim* 35/172 (2006), 8-16. http://search/yayin/detay/66497

Terzioğlu, Derin. "Tarihi insanlı Yazmak: 'Bir Tarih Anlatı Türü Olarak Biyografi ve Osmanlı Tarih yazıcılığı'". *Cogito* Selçuklular/29 (Güz 2001).

Tosh, John. *Tarihin Peşinde Modern Tarih Çalışmasında Hedefler, Yöntemler ve Yeni Doğrultular*. çev. Özden Arıkan. Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013.

Tripp, Charles. *A History of Iraq*. Cambridge University Press, 2002.

Tul'ebü, Haydar Fetünnâni. *Cühûdü'd-Düktûr Cevâd Alî fi'l-Lügati*. Irak: Basra Üniversitesi, 2011.

Türesay, Özgür. "Halil İnalcık Armağanı – I". *Tarihyazımı ve Biyografinin Dönüşü*. Ankara: Doğubatı Yayınları, 2009.

Mukaddime İbn Haldun. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 5., 2007.

Umrî, Henâ el-. "el-Müellif ve's-Sahafî el-Mevhub Cevâd Ali". *Mecelletü Âfâki Arabiyye* 10 (1985).

Utku, Nihal. "Biyografik Tarih Yazımı İçinde Siyer". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 44 (07 Mart 2014), 263-290. https://doi.org/10.15370/muifd.34916

Yücel, Ahmet Nazif. *Modern Irak Tarihi*. Ankara: La Kitap Yayınları, 1. Basım, 2022.

Cerîdetü'l-Medâ. "Cevâd Ali" (2007).

"ed-Duktûr Cevâd Ali". *Mecelletü'l-Mecmau'l-İlmiyyü'l-Irâkî* 39 (1988).

"el-Âlemü'l-Arabiyye". *Mecelletü'l-Mecmau'l-İlmiyyü'l-Irâkî* 3 (1954), 197.

"Mu'camü'l-Mustalahâtü'l-Ilmiyye". *Mecelletü'l-Mecmau'l-İlmiyyü'l-Irâkî* 3 (1954), 211-221.

"Müleffetü Cevâd Ali". *Mecelletü'l-Mecmau'l-İlmiyyü'l-Irâkî* 4/997 (1953).

"Müleffetü Cevâd Ali". *Mecelletü'l-Mecmau'l-İlmiyyü'l-Irâkî* 4/2008 (1957).

"Müleffetü Cevâd Ali". *Mecelletü'l-Mecmau'l-İlmiyyü'l-Irâkî* 5/449 (1958).

"Müleffetü Cevâd Ali". *Mecelletü'l-Mecmau'l-İlmiyyü'l-Irâkî* 6/45 (1959).

"Müleffetü Cevâd Ali". *Mecelletü'l-Mecmau'l-İlmiyyü'l-Irâkî* 7/804 (1960).

"Müleffetü Cevâd Ali". *Mecelletü'l-Mecmau'l-İlmiyyü'l-Irâkî* 8/305 (1961).

"Müleffetü Cevâd Ali". *Mecelletü'l-Mecmau'l-İlmiyyü'l-Irâkî* 9/508 (1961).

"Müleffetü Cevâd Ali". *Mecelletü'l-Mecmau'l-İlmiyyü'l-Irâkî* 10/599 (1962).

"Müleffetü Cevâd Ali". *Mecelletü'l-Mecmau'l-İlmiyyü'l-Irâkî* 30/789 (1979).